

UNIVERZITA KARLOVA

HUSITSKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

**Zrcadlení motivů kritiky křesťanství F. Nietzscheho
ve vězeňské teologii D. Bonhoeffera**

**Mirroring of Motifs of F. Nietzsche's Critique of Christianity
in D. Bonhoeffer's Prison Theology**

Diplomová práce

Vedoucí práce:

doc. ThDr. Jiří Vogel, Th.D.

Autor:

Bc. Martin Pavlík

Praha 2018

Poděkování

Děkuji vedoucímu mé diplomové práce, doc. ThDr. Jiřímu Vogelovi, Th.D. za cenné rady a připomínky, především však za výjimečnou míru ochoty a vstřícnosti.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou diplomovou prací „Zrcadlení motivů kritiky křesťanství F. Nietzscheho ve vězeňské teologii D. Bonhoeffera“ vypracoval samostatně. Dále prohlašuji, že všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány a že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 11. 7. 2018

Bc. Martin Pavlík

Anotace

Diplomová práce „Zrcadlení motivů kritiky křesťanství F. Nietzscheho ve vězeňské teologii D. Bonhoeffera“ se pokouší nahlížet Bonhoefferovy myšlenky tzv. nenáboženské interpretace rozvíjené v jeho dopisech psaných z vězení ve světle kritiky křesťanství vyslovené téměř padesát let předtím Friedrichem Nietzschem. První kapitola stručně přistupuje k problematice Bonhoefferovy recepce filosofie z hlediska dějin bádání. Druhá kapitola zkoumá, čím je téma kritiky křesťanství charakteristické nejprve v Nietzscheho spise *Antikrist* a následně v Bonhoefferových vězeňských dopisech. Třetí kapitola je zaměřena na otázku, v čem se zmíněná kritika shoduje a rozchází. Cílem této diplomové práce je pokusit se zodpovědět, zda vůbec, a pokud ano, v jakém smyslu, lze ve výše vymezeném rámci mluvit o Bonhoefferově inspiraci Nietzschem, a rovněž ověřit a doplnit hypotézy studií, jež se při odhadu dosahu Nietzscheho vlivu na Bonhoefferovo myšlení různí.

Klíčová slova

Dietrich Bonhoeffer; Friedrich Nietzsche; Listy z vězení; Antikrist; kritika křesťanství; nenáboženská interpretace; nenáboženské křesťanství; teologie 20. století

Annotation

In the thesis „Mirroring of Motives of F. Nietzsche’s Critique of Christianity in D. Bonhoeffer’s Prison Theology“, I contemplate Bonhoeffer’s thoughts on non-religious interpretation, that Bonhoeffer expands upon in his letters from prison, in the light of critique of Christianity that was expressed by Friedrich Nietzsche almost 50 years prior Bonhoeffer’s letters. In Chapter I, I briefly explain the issue of Bonhoeffer’s perception of philosophy in terms of history of research. In Chapter II, I investigate the characteristics of critique of Christianity first in Nietzsche’s work *The Antichrist*, followed by Bonhoeffer’s *Letters and Papers from Prison*. In Chapter III, I explore the differences and similarities of these critiques. The purpose of this thesis is to attempt to find out whether or not was Bonhoeffer inspired by Nietzsche, and if yes then to what extent, and to validate and supplement the findings of previous studies that present differing views of the scope of Nietzsche’s influence on Bonhoeffer.

Keywords

Dietrich Bonhoeffer; Friedrich Nietzsche; Letters and Papers from Prison; The Antichrist; Critique of Christianity; Non-religious Interpretation; Non-religious Christianity; Theology of 20th Century

Obsah

OBSAH	6
SEZNAM ZKRATEK.....	7
ÚVOD	8
1. BONHOEFFEROVA RECEPCE FILOSOFIE OČIMA DĚJIN BĀDÁNÍ	14
2. KRITIKA KŘEŠŤANSTVÍ – F. NIETZSCHE A D. BONHOEFFER.....	23
2. 1. KRITIKA KŘEŠŤANSTVÍ V NIETZSCHEHO SPISE ANTIKRIST	24
2. 2. KRITIKA KŘEŠŤANSTVÍ V BONHOEFFEROVÝCH VĚZEŇSKÝCH DOPISECH.....	33
3. BONHOEFFEROVA INSPIRACE NIETZSCHEM? SHODY A ROZDÍLY BONHOEFFEROVY A NIETZSCHEHO KRITIKY KŘEŠŤANSTVÍ.....	42
3. 1. ŽIVOT A JEHO ZACÍLENÍ.....	44
3. 2. DOSPĚLÝ ČLOVĚK.....	51
ZÁVĚR.....	58
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....	62
ABSTRAKT	72
ABSTRACT	73

Seznam zkratk

angl.	anglicky
atd.	a tak dále
etc.	et cetera, a tak dále
lat.	latinsky
např.	například
něm.	německy
tzn.	to znamená
tzv.	takzvaný, takzvaně

Úvod

Bádání spojené s postavou německého evangelického teologa a faráře Dietricha Bonhoeffera (1906–1945) představuje ve srovnání se zkoumáním významu a přínosu děl ostatních významných osobností teologického a filosofického světa minulého století poněkud zvláštní místo. Už od doby krátce po Bonhoefferově smrti se až podnes setkáváme s nepřeborným množstvím různých snah vyložit jeho dílo a zvláště myšlenky tzv. vězeňské teologie, tedy ty, které promýšlel a rozvíjel v závěru svého života. Tyto interpretační pokusy hned na první pohled překvapují nejen svou šíří, ale také pestrostí, jež jsou patrně odrazem několika skutečností, které je vzhledem k tématu předkládané diplomové práce nutné na tomto místě stručně představit.

Nedávné vybrané studie z oblasti bonhoefferovského bádání¹ ve snaze objasnit Bonhoefferovu nevšední pozici, kterou zaujímá mezi ostatními teology, shodně nacházejí odpověď nejprve ve fragmentární povaze jeho díla. Pouze jednu pětinu všech svých textů totiž připravil k vydání sám Bonhoeffer – ostatní texty zůstaly nedokončené a poprvé byly editovány a publikovány po jeho smrti.² Při studiu Bonhoefferova odkazu navíc narážíme nejen na jeho žánrovou rozmanitost (vědecké práce, přednášky, proslovy, poznámky, kázání, dopisy, básně, písně), ale také na z toho vyplývající nestejně adresáty jeho slov zahrnující akademiky i širokou veřejnost, dále kontext úvah, a pochopitelně i obsah, který může být nahlížen a interpretován z hlediska jeho teologické, filosofické, hermeneutické či sociální „vrstvy“.³

---

¹ Vycházet budeme zejména z následujících dvou studií z anglického a německého prostředí: PARSONS, Preston D. S. Who is Dietrich Bonhoeffer, for Us, Today? A Survey of Recent Studies of Bonhoeffer. *Anglican Theological Review*, vol. 97, no. 4 (Fall, 2015), s. 671-684. ISSN 0003-3286; WÜSTENBERG, Ralf K. Der große Impulsgeber: Akzente in der Dietrich-Bonhoeffer-Forschung. *Theologische Literaturzeitung*, vol. 141, no. 5 (Mai, 2016), s. 443-454. ISSN 0040-5671. Citace z druhé představené studie čerpáme z její elektronicky zakoupené podoby v aplikaci iBooks pro iPad, proto budeme uvádět jiné stránkování než v tištěné podobě, a odkazovat na číslování použité ve zmíněném programu.

² WÜSTENBERG, Ralf K. Der große Impulsgeber: Akzente in der Dietrich-Bonhoeffer-Forschung, s. 1.

³ PARSONS, Preston D. S. Who is Dietrich Bonhoeffer, for Us, Today? A Survey of Recent Studies of Bonhoeffer, s. 672. Parsons se domnívá, že nastíněná diverzita a v posledku složitá ohraničitelnost

Další skutečnost, která posilňuje dojem ojedinělosti Bonhoefferova postavení mezi ostatními mysliteli 20. století, je patrná v momentě, kdy si uvědomíme, kolik různých křesťanů a křesťanských denominací se dokázalo snadno ztotožnit s jeho myšlenkami, a kolika skupinami či teologickými proudy byl v minulosti doslova „přivlastněn“.⁴ Důvod „snadné rekontextualizace“ Bonhoefferovy teologie, které jsme svědky s pohledem na bohaté dějiny výkladových pokusů, připisuje Preston D. S. Parsons zvláště kvalitě Bonhoefferových textů.⁵ V neposlední řadě musíme zmínit také Bonhoefferovu neobyčejnou životní cestu vrcholící vazbou ve vojenském vězení v Tegelu, pozdějším převezením do koncentračního tábora ve Flossenbürgu

---

Bonhoefferových úvah umožňuje různým interpretům vstupovat do nich „z různých stran“: „The diversity of form, audience, context, and content leads Bonhoeffer’s work to be a theological conversation within itself, a conversation that is open at the edges and thus available for different points of entry by any number of different interpreters.“ (Tamtéž, s. 672.) Parsons také připomíná, že mezi Bonhoefferovými texty nalézáme i takové, které nikdy nebyly psány se záměrem jejich (pozdějšího) zveřejnění. (Tamtéž, s. 672.)

⁴ Tohoto faktu si všímají obě studie a jmenují různé křesťanské denominace, např. osvobozené baptisty, konzervativní americké evangelikály, liberální protestanty, anabaptisty či pietistické skupiny, ale také představitele teologických proudů počínaje „teologií smrti Boha“ přes východoněmeckou marxistickou až po anglickou liberální teologii. (Tamtéž, s. 672; WÜSTENBERG, Ralf K. *Der große Impulsgeber: Akzente in der Dietrich-Bonhoeffer-Forschung*, s. 1.) Z českého prostředí můžeme jmenovat katolického teologa Tomáše Halíka, který na podobnou skutečnost upozorňuje ve svém webovém článku věnovanému Bonhoefferově myšlenkám tzv. nenáboženského křesťanství (tento pojem bude blíže představen ve druhé kapitole této práce): „Jeho slova a příklad inspiroval velké množství angažovaných křesťanů přes hranice konfesí i politických preferencí – od teologie osvobození v Latinské Americe po katolické i evangelické disidenty a obhájce lidských práv a občanských svobod v komunistických zemích včetně naší vlasti.“ (HALÍK, Tomáš. *Myslitel „nenáboženského křesťanství“*. In *Halík.cz: Náboženství a společnost* [online], 2005, s. 1 [cit. 2018-02-12]. Dostupné z: <http://halik.cz/cs/tvorba/clanky-eseje/clanek/44/>) Pro poslední citovaný zdroj budeme užívat číslování popsané v poznámce 1.

⁵ PARSONS, Preston D. S. *Who is Dietrich Bonhoeffer, for Us, Today? A Survey of Recent Studies of Bonhoeffer*, s. 672.

a předčasnou násilnou smrtí,⁶ jež určily kontext a specifickou povahu jeho posledních úvah a textů, které budou rovněž předmětem zkoumání této práce.⁷

Výše napsané (a především šíře probádaných oblastí spojených s hlavními důrazy Bonhoefferovy teologie) nás vede k důslednému vymezení našeho tématu, chce také hned v úvodu připomenout, co všechno musí být dnešním čtenářem Bonhoefferova díla nezbytně zohledněno, a nastítnit, před jakými výzvami stojí každé úsilí vstoupit do jeho myšlení a dále jej rozvíjet.⁸

V diplomové práci se pokusíme nahlédnout klíčové Bonhoefferovy myšlenky tzv. nenáboženské interpretace⁹ rozvíjené v dopisech psaných z vězení¹⁰ ve světle

---

⁶ Srovnej se SOUČEK, Josef Bohumil. Předmluva. In BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*. Praha: Vyšehrad, 1991, s. 7-25. ISBN 80-7021-081-8.

⁷ Diachronii Bonhoefferova života bude v této práci věnována pouze okrajová pozornost. Blíže k tomuto tématu doporučujeme nedávné Bonhoefferovy biografie, např. METAXAS, Eric. *Bonhoeffer: Pastor, Martyr, Prophet, Spy*. Nashville: Thomas Nelson, 2011. 608 s. ISBN 978-159-5552-464; MARSH, Charles. *Strange glory: a life of Dietrich Bonhoeffer*. New York: Alfred A. Knopf, 2014. 528 s. ISBN 03-072-6981-7; či nové revidované vydání monumentálního Bethgeho díla BETHGE, Eberhard. *Dietrich Bonhoeffer: Theologian, Christian, Man of his Time: A Biography*. Rev. ed. Minneapolis: Fortress Press, 2000. 1048 s. ISBN 0800628446. V českém překladu viz např. WINDOVÁ, Renate. *Dietrich Bonhoeffer. Křesťan v opozici*. Praha: Kalich, 2014. 169 s. ISBN 978-80-7017-202-5.

⁸ Blíže k hermeneutickým předpokladům a obecným výkladovým principům při čtení Bonhoefferových děl viz nedávnou monografii FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, s. 23-51. ISBN 978-3-16-154723-2.

⁹ Tzv. nenáboženskou interpretací a dalšími významnými teologickými náměty Bonhoefferových listů z vězení, o jejichž pozdější zveřejnění a souborné vydání se poprvé roku 1951 postaral jeho přítel Eberhard Bethge, jsem se zčásti zabýval už ve své bakalářské práci, kterou jsem obhájil na Husitské teologické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2016 (PAVLÍK, Martin. *Nenáboženská interpretace u D. Bonhoeffera a její reflexe u J. A. T. Robinsona*. Praha, 2016. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Husitská teologická fakulta. Vedoucí práce Vogel, Jiří.) Z uvedené bakalářské práce budu občasné citovat a nahlížet i do jejích zdrojů. Koncept nenáboženské interpretace, myšlenky tzv. dospělého světa a ostatní klíčové pojmy a náměty Bonhoefferových vězeňských listů budou představeny a blíže specifikovány ve druhé kapitole.

¹⁰ Někdy bývá označováno i jako „vězeňská teologie“ (srovnej s FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 51), či „teologie (z) listů“ (srovnej s GRIN, Edmond. *Dietrich Bonhoeffer und die „nicht-religiöse“ Interpretation biblischer Begriffe*. In NEUMANN, Peter H. A. *„Religionsloses Christentum“ und „nicht-*

kritiky křesťanství vyslovené téměř padesát let předtím německým filosofem Friedrichem Nietzsche (1844–1900), jak se s ní setkáváme především v jeho spise *Antikrist*.¹¹ Obě osobnosti uvedené v názvu předkládané práce totiž věnují ve zmíněných dílech¹² nápadnou pozornost tématu, jež na první pohled vykazuje řadu podobností. Kritiku křesťanství a náboženství (mezi Nietzscheho spisy příznačnou především pro knihu *Antikrist*) lze rovněž považovat za jeden z klíčových důrazů Bonhoefferova konceptu nenáboženské interpretace.

Prostudování vybrané dostupné sekundární literatury vztahující se k našemu tématu vede ke dvěma zjištěním. Nejprve se můžeme setkat s nestejnými hypotézami a závěry, ke kterým docházejí studie zabírající se Nietzscheho vlivem na Bonhoefferovo myšlení, zejména pokud jde o jejich analýzu základních myšlenek spjatých s obsáhlou a spornou problematikou nenáboženské interpretace v Bonhoefferových vězeňských dopisech. Zatímco například nizozemský profesor teologie a etiky Frits De Lange ve svém příspěvku s názvem *Aristocratic Christendom: On Bonhoeffer and*

---

*religiöse Interpretation“ bei Dietrich Bonhoeffer. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990, s. 190. ISBN 3-534-05275-7.) V češtině vyšlo pod titulem *Na cestě k svobodě – listy z vězení*: BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*. Praha: Vyšehrad, 1991. 287 s. ISBN 80-7021-081-8. V práci budeme citovat především z českého překladu, avšak s přihlédnutím k německému kritickému vydání (BONHOEFFER, Dietrich. *Widerstand und Ergebung*. GREMMELS, Christian; BETHGE, Eberhard; BETHGE, Renate; TÖDT, Ilse [ed.]. Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1998. 776 s. Dietrich Bonhoeffer Werke, 8. sv. ISBN 3-579-01878-7), které bylo před nedávnem kompletně přeloženo také do anglického jazyka (BONHOEFFER, Dietrich. *Letters and Papers from Prison*. GRUCHY, John W. [ed.]. Minneapolis: Fortress Press, 2010. 750 s. Dietrich Bonhoeffer Works English, 8. sv. ISBN 978-0-8006-9703-7.)*

¹¹ V českém jazyce bylo v různých překladech postupně vydáno v roce 1905, 1929 a 1995, ve slovenském jazyce v překladu Rastislava Škody v roce 2003, ze kterého budeme v této práci citovat nejčastěji (NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*. Bratislava: IRIS, 2003. 120 s. ISBN 80-890-1846-7.)

¹² Uvědomujeme si, že v Bonhoefferově případě jde spíše o fragmenty než o ucelené dílo.

*Nietzsche*¹³ tvrdí, že se Bonhoeffer v posledním období svého života prožitém ve vězení pokouší rozvíjet teologii, která zapracovává „srdce Nietzscheho kritiky náboženství“, a nietzscheovské prvky v Bonhoefferově myšlení jsou v jeho vězeňských dopisech ještě zřetelnější,¹⁴ kanadský profesor teologie Peter Frick¹⁵ ve své studii nazvané *Friedrich Nietzsche's Aphorisms and Dietrich Bonhoeffer's Theology*¹⁶ dokládá, že ačkoli v průběhu Bonhoefferova života je jeho zájem o Nietzscheho filosofii dobře patrný, skutečnost, že ve vězeňských listech (v nichž nezdědka a pokaždé v souvislosti s konceptem nenáboženské interpretace kriticky pojmenovává slabiny křesťanského náboženství) hraje Nietzscheho myšlení téměř bezvýznamnou roli, může působit zarážejícím dojmem.¹⁷ Předpokládali bychom totiž, že Nietzscheho kritika tradičních forem křesťanství mohla do jisté míry Bonhoefferovy úvahy oživit či podpořit.¹⁸

Druhé zjištění souvisí s nemnohým počtem studií, které se dosud vztahem Nietzscheho a Bonhoefferova myšlení podrobněji zabývaly, a budí otázku, čemu je možné tuto skutečnost připsat, podobně jako fakt, že většina studií nastíněný vztah neproblematizuje, či dokonce nechává bez povšimnutí. Je nabízející se předivo souvislostí myšlenkových světů obou autorů při snaze o jejich interpretaci nakonec

---

¹³ DE LANGE, Frits. Aristocratic Christendom: On Bonhoeffer and Nietzsche. In GREGOR, Brian; ZIMMERMANN, Jens. *Bonhoeffer and Continental Thought: Cruciform Philosophy*. Bloomington: Indiana University Press, 2009, s. 73-83. ISBN 978-0-253-35318-4.

¹⁴ Tamtéž, s. 75; s. 81.

¹⁵ V minulosti působil také jako člen redakční rady překladu německého kritického vydání Bonhoefferových spisů do angličtiny.

¹⁶ FRICK, Peter. *Friedrich Nietzsche's Aphorisms and Dietrich Bonhoeffer's Theology*. In FRICK, Peter [ed.]. *Bonhoeffer's Intellectual Formation: Theology and Philosophy in His Thought*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008, s. 175-199. ISBN 978-3-16-149535-9. Tato studie byla opět vydána v minulém roce jako součást Frickovy (již výše citované) monografie s názvem *Understanding Bonhoeffer* s aktualizovaným poznámkovým aparátem zohledňujícím stránkování nového anglického překladu (*Dietrich Bonhoeffer Works English*, dále jen *DBWE*) částečně vycházejícího z německého kritického vydání (*Dietrich Bonhoeffer Werke*, dále jen *DBW*).

¹⁷ FRICK, Peter. *Friedrich Nietzsche's Aphorisms and Dietrich Bonhoeffer's Theology*, s. 188.

¹⁸ Tamtéž, s. 188.

nedůležité? Jaké jsou důvody přehlížení naznačené (a na první pohled nápadné) spojitosti?

Cílem této diplomové práce je proto ověřit a doplnit hypotézy studií, jež se v některých svých tvrzeních při zkoumání Nietzscheho vlivu na Bonhoefferovo myšlení a odhadu jeho dosahu různí (či kladou jiné důrazy), a přinést vzhled do této nastíněné komplexní problematiky a předeslaných otázek na základě četby primární a dostupné sekundární literatury.

Práce je rozdělena do tří kapitol. První kapitola se věnuje Bonhoefferově recepci filosofie/filosofických směrů tak, jak byla nahlížena a vykládána v dějinách bádání. Druhá kapitola zkoumá, čím je téma kritiky křesťanství charakteristické nejprve v Nietzscheho spise *Antikrist* a následně v Bonhoefferových vězeňských dopisech. Třetí kapitola je zaměřena na otázku, v čem se zmíněná kritika shoduje a rozchází. Záměrem není dokázat, vyvrátit či podrobně analyzovat vliv Nietzscheho filosofie na celé Bonhoefferovo dílo – zajímá nás, zda vůbec, a pokud ano, v jakém smyslu, lze mluvit o Bonhoefferově inspiraci Nietzschem pouze ve výše vymezeném rámci. Domníváme se totiž, že takovým pokusem můžeme přispět k novým pohledům na Bonhoefferovu teologii, která zůstává i po více než sedmdesáti letech stále aktuální, a navíc otevřená novým badatelským výzvám.

1. Bonhoefferova recepce filosofie očima dějin bádání

Ptát se po zřetelném, ale i po přímo nevyjádřeném filosofickém pozadí vybraných Bonhoefferových úvah není dobře možné bez úvodní kapitoly věnované širšímu kontextu a krátkému přehledu minulých i současných pokusů pojednat Bonhoefferův vztah k filosofii, nebo dokonce vyložit jeho dílo (či některé jeho části) pomocí filosofie. Nezbytnou součástí této diplomové práce by tedy měl být nejprve stručný vhled do interpretační historie bonhoefferovského bádání¹⁹ a ohledání některých jeho závěrů, abychom dokázali lépe klasifikovat sekundární literaturu vztahující se k našemu tématu.

Patrně nejlepší a nejpodrobnější přehled nestejnorodých výkladových snah podává německý systematický teolog Ralf K. Wüstenberg ve své disertační práci²⁰ zaměřené na Bonhoefferovu nenáboženskou interpretaci, v jejíž druhé části předkládá v chronologickém sledu přehled literatury rozdělený na jednotlivá desetiletí 20. století ve snaze najít jejich společné jmenovatele a rysy, které by mohly současně sloužit jako souhrnné názvy pro tato období. Je zde zřetelně doloženo, že výkladovými přístupy, které zdůrazňovaly Bonhoefferův vztah k různým filosofům a jejich myšlenkovým nástinům, a optikou Bonhoefferovy recepce filosofie následně interpretovaly jeho dílo, byla charakteristická především sedmdesátá léta minulého století.²¹ Toto období

---

¹⁹ Výraz „bonhoefferovské bádání“ je pokusem o překlad v němčině běžně užívaného pojmu „Bonhoeffer-Forschung“. Srovnej např. s TIETZ, Christiane. *Bonhoeffers Kritik der verkrümmten Vernunft: eine erkenntnistheoretische Untersuchung*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1999, s. 4. ISBN 978-3-16-147187-2.

²⁰ WÜSTENBERG, Ralf K. *Glauben als Leben: Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996. 399 s. ISBN 3-631-49561-7.

²¹ Tamtéž, s. 255. Jak uvádí sám autor: „[...] die Bonhoeffer-Forschung in den 70er Jahren unter veränderten äußeren und inneren Bedingungen zur wissenschaftlichen Theologie zurückgekehrt und bringt eine Reihe weiterführender Studien hervor, die vorwiegend D. Bonhoeffers Rezeption von Philosophie beleuchten. Wir nennen als Überschrift: ‚Der philosophische Versuch.‘“ (Tamtéž, s. 255.) Pro úplnost doplníme charakteristiky předchozích a pozdějších dekád: padesátá léta 20. století ve svých výkladech často akcentovala zejména Bonhoefferovu biografii, zatímco osmdesátá a devadesátá léta jsou charakteristická snahou o zcela nové přístupy, a proto je není možné pojmenovat jednotně. Přehled

najednou (a v dějinách bonhoefferovského bádání poprvé) otevřelo mnoho otázek, které celá řada publikací vydaných zejména v šedesátých a padesátých létech jednoduše ignorovala.²²

Peter Frick připomíná v této souvislosti důležitou skutečnost: „[...] jako student teologie v Tübingen se Bonhoeffer soustředil na studium filosofie. Studoval dějiny filosofie, dějiny logiky, výrokovou logiku a Kantovu *Kritiku čistého rozumu*. Víme také, že četl Nietzscheho dílo, mnohé od Hegela, Diltheyho a spousty dalších filosofů.“²³ Citované zjištění doplňuje rovněž Wüstenberg: „[Bonhoeffer] četl filosofy 19. století jako například Schopenhauera, Kierkegaarda, Feuerbacha a (během svého uvěznění) Wilhelma Diltheyho ve světle jejich kritiky německého idealismu (Fichte, Hegel, Schelling).“²⁴ Vědomí vycházející z výše citovaných skutečností vedlo a nově podněcovalo k filosofickému přístupu k Bonhoefferově teologii, nejen však k té vězeňské, ačkoli právě ona téměř okamžitě po Bonhoefferově smrti poutala svou neotřelostí nejvíce pozornosti.

V období sedmdesátých let se tedy Bonhoefferův zájem o filosofii stal předmětem badatelského úsilí mnoha interpretátorů, pro které začal být zajímavou

---

zmiňovaných desetiletí jsem citoval i ve své bakalářské práci, ale se záměrem historicky zarámovat dílo Johna A. T. Robinsona s názvem *Honest to God*, které autor přehledu řadí k pokusům šedesátých let, pro něž bylo typické propojování Bonhoefferova konceptu nenáboženské interpretace s tématem sekularismu a tzv. „teologií smrti Boha“ (blíže viz PAVLÍK, Martin. *Nenáboženská interpretace u D. Bonhoeffera a její reflexe u J. A. T. Robinsona*, s. 29-39.)

²² WÜSTENBERG, Ralf K. Philosophical Influences on Bonhoeffer's „Religionless Christianity“. In GREGOR, Brian; ZIMMERMANN, Jens. *Bonhoeffer and Continental Thought: Cruciform Philosophy*. Bloomington: Indiana University Press, 2009, s. 137-155. ISBN 978-0-253-35318-4.

²³ FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 14. „Indeed, as a student of theology in Tübingen, Bonhoeffer himself concentrated on the study of philosophy. He studied the history of philosophy, history of logic, formal logic and Kant's *Critique of Pure Reason*. We also know that he read Nietzsche's work, much of Hegel, Dilthey and many other philosophers.“

²⁴ WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008, s. 23. ISBN 978-3631568736. „He read philosophers of the 19th century such as Schopenhauer, Kierkegaard, Feuerbach and (during his imprisonment) Wilhelm Dilthey in the light of their criticism of German Idealism (Fichte, Hegel, Schelling).“

stopou či indicií na cestě k pochopení jeho dřívějších děl, či k „rozklíčování“ jeho nedokončených, a tudíž nedostatečně rozvinutých a významově zamlžených závěrečných úvah o nenáboženském křesťanství. Zejména v sekundární literatuře pocházející z anglicky mluvícího světa byla Bonhoeffera vazba na filosofii často vyzdvihována,²⁵ a některé z těchto přístupů považujeme za důležité na tomto místě krátce uvést.²⁶

Jeden z prvních pokusů přistoupit k Bonhoefferovi ve světle filosofie podnikl švýcarský teolog Henry Mottu, který zkoumal nejprve souvislosti mezi Bonhoefferovou teologií a Feuerbachovou filosofií, aby je později zarámoval do širšího kontextu vztahu mezi Barthem a Hegelem.²⁷ Předpokládal totiž, že rozdíl mezi Barthovou a Bonhoefferovou christologií je patrný zejména ve vztahu k filosofickému pozadí jejich úvah, a Bonhoefferem zvolený postup a způsob přemýšlení zvláště v otázce kritiky náboženství považoval za typicky feuerbachovský.²⁸ Není proto překvapující, že kromě kritiky náboženství spatřoval Mottu Feuerbachův vliv také v Bonhoefferově konceptu nenáboženské interpretace, který z velké části vychází z kritických úvah hodnotících tradiční formy (či projevy) náboženství.²⁹ Ralf Wüstenberg posuzuje tento přístup následujícími slovy: „Souhlasím s Mottuem, že Feuerbach do jisté míry ovlivnil Bonhoeffera, stejně jako jiní filosofové 19. století, kteří se vymezovali vůči idealistické filosofii (jako Kierkegaard či Nietzsche). Bonhoeffer Feuerbacha výslovně cituje

---

²⁵ Srovnej s WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 28.

²⁶ Uvědomujeme si, že jde o obsáhlé a složité téma, které nelze vyčerpat stručným přehledem, přesto na několika řádcích uvedeme alespoň některá významná jména a základní popis jejich přístupů.

²⁷ Dělá tak v této studii: MOTTU, Henry. Feuerbach and Bonhoeffer: Criticism of Religion and the Last Period of Bonhoeffer's Thought. *Union Seminary Quarterly Review*, vol. 25, no. 1 (1969), s. 1-18. ISSN 0362-1545 (citováno dle WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 28.)

²⁸ WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 28-29.

²⁹ WÜSTENBERG, Ralf K. *Glauben als Leben: Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*, s. 311.

ve svých *Listech z vězení*, ale převzal jen jeden aspekt jeho filosofie. [...] Filosofický rámec, jakým je ten feuerbachovský, Bonhoeffer v roce 1944 nepřijal úplně.“³⁰

Se závěry, k nimž dochází H. Mottu, lze tedy dle Wüstenberga souhlasit jen zčásti, protože dostatečně nezohledňují ostatní filosofické vlivy, na něž správně upozornil jiný interpretační pokus řazený k sedmdesátým létům dvacátého století – ve své studii³¹ jej představil David Thomasma. Vyslovuje zde domněnku, dle které Bonhoefferovy úvahy (na filosofické i teologické úrovni) neovlivnil Feuerbach, ale mnohem spíše Kierkegaard a Nietzsche, jak dosvědčuje následujícím výrokem: „S Kierkegaardem požaduje Bonhoeffer úplnou odevzdanost Bohu, a přesto s Nietzsche oslavuje Boží smrt.“³² Bonhoeffer dle Thomasmy nepřijal jen jednu, ale doslova celou škálu filosofických škol, a způsob filosofické argumentace, které jsme svědky s pohledem na jeho tvorbu, byl do velké míry závislý od různých fází jeho života a práce. Tuto skutečnost Thomasma ve své studii přesvědčivě dokládá aplikováním schématu typického pro hegeliánskou dialektiku, díky kterému přesněji pozoruje vývoj Bonhoefferova vztahu k filosofii mezi lety 1939 až 1944 – při psaní *Následování*³³ v roce 1939 byl Bonhoeffer pod Kierkegaardovým vlivem (a hegeliánskou terminologií tím

---

³⁰ WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 30. „I would agree with Mottu that to some extent Feuerbach influenced Bonhoeffer, as did other 19th century philosophers who opposed idealistic philosophy (like Kierkegaard or Nietzsche). Bonhoeffer explicitly quotes Feuerbach in his *Letters and Papers from Prison*, but only took up one aspect of his philosophy. [...] In 1944 Bonhoeffer did not adopt a philosophical framework like Feuerbach's completely.“

³¹ THOMASMA, David. Dietrich Bonhoeffer: Religionless Christianity. *Revue de l'Université de Ottawa*, vol. 39 (Juillet-Septembre, 1969), s. 406-425. ISSN 0041-9206 (citováno dle WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 30.)

³² „With Kierkegaard, Bonhoeffer demands a total commitment to God; yet with Nietzsche, he celebrates the death of God!“ (Srovnej s citací ve WÜSTENBERG, Ralf K. *Glauben als Leben: Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*, s. 312.)

³³ BONHOEFFER, Dietrich. *Nachfolge*. KUSKE, Martin; TÖDT, Ilse [ed.]. München: Chr. Kaiser, 1989. 390 s. Dietrich Bonhoeffer Werke, 4. sv. ISBN 3-459-01815-1. Vyšlo také v českém překladu: BONHOEFFER, Dietrich. *Následování*. Praha: Kalich, 2013. 372 s. ISBN 978-80-7017-194-3.

formuloval „tezi“); když v roce 1942 začal psát *Etiku*,³⁴ převzal zase Nietzscheho filosofii (slovy hegelíánské terminologie tím vyslovil „antitezi“ k jeho předchozímu spisu); v roce 1944 nakonec ve svých *Listech z vězení* nalezl „syntézu“ mezi „božským“ a „bezbožným“, „teistickým“ a „ateistickým“.³⁵ Výše načrtnutý interpretační přístup vyjádřený specifickým způsobem hegelíánské dialektiky může být dle Wüstenberga v jistém smyslu považován za doplnění Mottueho studie, avšak i k tomuto pokusu přidává kritické hodnocení vyjádřené následujícími slovy: „Ačkoli Thomasmova argumentace, která ukazuje vývoj v Bonhoefferově filosofickém myšlení (mezi lety 1939 až 1944), je zřetelná, nedokáže vysvětlit, jaké filosofické úvahy skutečně posunuly Bonhoeffera v roce 1944.“³⁶ Zjednodušeně lze tedy říci, že zúžení Bonhoefferových úvah o nenáboženském křesťanství na samotnou „syntézu“ vycházející z Kierkegaardovy a Nietzscheho filosofie nepostačuje k výkladu a důkladnému ohledání nejen filosofických kořenů těchto úvah.³⁷

Kromě již uvedených zkoumaných vlivů se v rámci sledované interpretační historie rovněž setkáváme s několika pokusy doložit, že největší dopad na Bonhoefferovo myšlení nepředstavuje ani Feuerbach, ani Nietzsche, ani Kierkegaard, ale předně filosofie Immanuela Kanta. Wüstenberg v této souvislosti uvádí například studie Hiroshiho Obayashiho, Stuarta D. Pickena či Stewarta R. Sutherlanda, které

---

³⁴ BONHOEFFER, Dietrich. *Ethik*. TÖDT, Ilse; TÖDT, Heinz Eduard; FEIL, Ernst; GREEN, Clifford [ed.]. München: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1998. 566 s. Dietrich Bonhoeffer Werke, 6. sv. ISBN 3-579-901876-0. Dostupné také v českém překladu: BONHOEFFER, Dietrich. *Etika*. Praha: Kalich, 2007. 384 s. ISBN 978-80-7017-047-2.

³⁵ WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 30. Poslední citované výrazy Wüstenberg uvádí anglickými pojmy „godly“, „ungodly“, „theistic“, „atheistic“ (srovnej s Tamtéž, s. 30.)

³⁶ Tamtéž, s. 30-31. „Although Thomasma’s argument showing the development in Bonhoeffer’s philosophical thought (between 1939 and 1944) is clear, he fails to explain what philosophical reflections actually moved Bonhoeffer in 1944.“

³⁷ Srovnej s Tamtéž, s. 31.

s tímto podnětem přišly jako první.³⁸ Obayashi si všímá především Kantova pojetí svobody a blíže zkoumá jeho vztah k pohledům na náboženství typickým pro Bonhoefferovy vězeňské dopisy. Považovat však Kantovo chápání svobody za koncept „svobody od náboženství“ (která je patrná zejména v Bonhoefferových úvahách o nenáboženském křesťanství), je podle Wüstenberga málo přesvědčivé vzhledem k tomu, že teze o nenáboženskosti pochází z roku 1944. Připouští, že čtrnáct let před uvězněním do tegelské věznice byly pro „mladého Bonhoeffera“ filosofie I. Kanta i M. Heideggera důležité, ale v kontextu jeho listů spojitosti Bonhoefferových úvah s Kantovými spisy nespátřuje. Podobně v Bonhoefferově recepci Kanta pokračují výše zmínění Stuart D. Picken, který se snažil doložit propojení mezi Kantem a Bonhoefferovými slovy o „dospělém světě“,³⁹ a Steward R. Sutherland se zvláštním ohledem na Kantův vliv, pokud jde o Bonhoefferovu etiku.⁴⁰

Wüstenberg dále upozorňuje na to, kolik málo pozornosti bylo v této době věnováno otázce vlivu dosud nezmíněné tzv. filosofie života německého filosofa Wilhelma Diltheye. V německém badatelském prostředí se touto stopou začali zabývat

---

³⁸ Srovnej s WÜSTENBERG, Ralf K. *Glauben als Leben: Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*, s. 314-317. Uvádí zde následující studie: OBAYASHI, Hiroshi. „The World Come of Age”: Cultural Fact or Faith’s Demand? *Union Seminary Quarterly Review*, vol. 26, no. 1 (1970), s. 99-116. ISSN 0362-1545; PICKEN, Stuart D. Kant and Man’s Coming of Age. *Scottish Journal of Theology*, vol. 26, no. 1 (February, 1973), s. 63-70. ISSN 0036-9306.

³⁹ Tento pojem (německy „Mündige Welt“, anglicky „World Come of Age“) bude blíže představen ve druhé kapitole. Pickenovo přesvědčení dokládají například tato slova: „In *Die Religion*, Kant predicted a time when religion will gradually be freed from all empirical determining grounds.“; „[...] the thought of Bonhoeffer [...], like that of Kant, is grounded on a deep perception of European thought since the Renaissance.“ (citováno podle WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 31.)

⁴⁰ Srovnej s WÜSTENBERG, Ralf K. *Glauben als Leben: Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*, s. 314-315.

nejprve Eberhard Bethge a Ernst Feil,⁴¹ ale až Tiemo R. Peters ve své studii⁴² poprvé doložil Bonhoefferovo přisvojení nejen Diltheyho pozdějšího historismu, ale také filosofie života. Významným způsobem se tomuto tématu později věnovali také Karl Bartl a Hans-Jürgen Abromeit.⁴³

Poslední skupinu badatelů, kterou ještě na tomto místě stručně uvedeme, je důležité zmínit nejen pro završení krátkého přehledu interpretační historie zaměřené na Bonhoefferův vztah k různým filosofiím, ale také proto, že svou pozornost tito badatelé věnovali i Nietzscheho filosofickému vlivu. První studii orientovanou tentokrát na vztah Nietzscheho filosofie života na „raného Bonhoeffera“ představil Geoffrey B. Kelly.⁴⁴ V řadě aspektů se shoduje s francouzským badatelem Andre Dumasem, a kromě z jeho pohledu Nietzschem ovlivněné myšlenkové linky zkoumá také již zmíněnou linku feuerbachovskou. Bonhoefferovo převzetí Nietzscheho filosofie života se rovněž stalo předmětem zájmu výše citovaného T. R. Peterse, který tuto tendenci spatřuje především s ohledem na Nietzscheho úvahy zaměřené na světskou realitu [die irdische Wirklichkeit] a tvůrčí/stvořenou svobodu člověka [die schaffende Freiheit des Menschen].⁴⁵

---

⁴¹ BETHGE, Eberhard. The Challenge of Dietrich Bonhoeffer's Life and Theology. *Chicago Theological Seminary Register*, vol. 51, no. 2 (1961), s. 1-38. ISSN 0739-5124; FEIL, Ernst. *Die Theologie Dietrich Bonhoeffers*. München: Chr. Kaiser; Mainz: Matthias-Gründewald-Verlag, 1971. 430 s. ISBN 9783459007707. (Citováno dle WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 32.)

⁴² PETERS, Tiemo Rainer. *Die Präsenz des Politischen in der Theologie Dietrich Bonhoeffers: Eine historische Untersuchung in systematischer Absicht*. München: Chr. Kaiser; Mainz: Matthias-Gründewald-Verlag, 1976. 224 s. ISBN 9783459010561.

⁴³ Srovnej s WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 32-33.

⁴⁴ KELLY, Geoffrey B. Bonhoeffer's Non-religious Christianity: Antecedents and Critique. *Bijdragen: International Journal for Philosophy and Theology*, vol. 37, no. 2 (1976), s. 118-148. ISSN 0006-2278. (Citováno podle WÜSTENBERG, Ralf K. *Glauben als Leben: Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*, s. 320.)

⁴⁵ Srovnej s Tamtéž, s. 321.

Na závěr první kapitoly můžeme říci, že snahy doložit relevanci vybraných filosofických aspektů v rámci Bonhoefferovy teologie jsou různorodé, s pohledem na uplynulá desetiletí minulého století pozorujeme jejich závažnost zejména v jedné z několika interpretačních vln bonhoefferovského bádání, a souhlasíme s Ralfem Wüstenbergem v jeho tvrzení, že všechny nakonec přinesly mnohem více otázek než uspokojivých odpovědí.⁴⁶

Odhlédneme-li od minulých interpretačních pokusů a zaměříme-li se více na současný stav bádání, filosofické snahy zde spatřujeme vedle diskusí o kontinuitě namísto diskontinuity Bonhoefferovy teologické tvorby, ale rovněž vedle diskusí o etické a politické teologii či aktuálních směrech v otázkách sekularizace a náboženství. Zkoumané filosofické přístupy jsou patrné zejména u novějších interpretací s jejich úsilím zdůraznit soudržnost v Bonhoefferově teologii právě za pomoci recepce filosofie.⁴⁷ Peter Frick jako jeden z představitelů tohoto přístupu však připomíná, že náležitého pochopení a přijetí se tyto snahy dočkaly teprve v posledních letech,

---

⁴⁶ Tuto skutečnost Wüstenberg dokládá souhrnným představením všech otazníků, které se postupně „nabalily“ na Bonhoefferovu teologii: „Kann Bonhoeffer als Feuerbach der ‚new theology‘ bezeichnet werden (H. Mottu, 1969)? Oder feiert er mit Nietzsche den ‚death of God‘ (D. Thomasma, 1969)? Ist Bonhoeffer der Erbe von Kants ‚zweiter Kritik‘ (H. Obayashi, 1970)? Oder steht die These von der Religionslosigkeit im Zusammenhang mit Kants ‚erster Kritik‘ (S. D. Picken, 1973)? Oder ist die Kant-Rezeption Bonhoeffers gar nicht auf die Religionsthematik bezogen, sondern auf die Ethik (R. S. Sutherland, 1977)? Spielt 1944 Kant für Bonhoeffer überhaupt noch eine Rolle, ist nicht Diltheys Historismus für ihn wichtig (E. Feil, 1971, Ch. Gremmels, 1970, D. Hopper, 1975)? Oder Diltheys Lebensphilosophie (K. Bartl, 1990, H.-J. Abromeit, 1991)? Oder hat Bonhoeffer eher Nietzsches Lebensphilosophie rezipiert (G. B. Kelly, T. R. Peters, beide 1976)?“ (Tamtéž, s. 344-345.)

⁴⁷ Srovnej s WÜSTENBERG, Ralf K. Der große Impulsgeber: Akzente in der Dietrich-Bonhoeffer-Forschung, s. 4. Ralf Wüstenberg v této souvislosti zmiňuje (v již citované studii zaměřené na současné „trendy“ bonhoefferovského bádání) například P. Fricka a J. Zimmermanna (z jejichž sborníků budeme čerpat i v této práci), a ve spojitosti s F. Nietzschem uvádí jen nedávnou práci F. Bartha zaměřenou ovšem na filosofické pozadí Bonhoefferovy *Etiky* (BARTH, Friederike. *Die Wirklichkeit des Guten. Dietrich Bonhoeffers »Ethik« und ihr philosophischer Hintergrund*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011. 451 s. ISBN 978-3-16-150591-1.) (Citováno podle WÜSTENBERG, Ralf K. Der große Impulsgeber: Akzente in der Dietrich-Bonhoeffer-Forschung, s. 7; s. 20.)

zatímco dřívější bonhoefferovské bádání akcentovalo především ohledávání samotné Bonhoefferovy teologie.⁴⁸

V první kapitole jsme tedy stručně nahlédli Bonhoefferovu recepci různých filosofických konceptů tak, jak byla kriticky reflektována v dějinách bádání. V několika případech jsme také narazili na pokusy interpretovat Bonhoeffera ve světle filosofie F. Nietzscheho, zejména pak v souvislosti s jeho úvahami o „smrti boha“ či filosofií života. Následující kapitoly (zvláště části věnované srovnání vybraných průníků Bonhoefferových a Nietzscheho úvah) zohlední již zmíněné, ale rovněž dosud nejmenované, novější studie zabírající se zkoumanou problematikou.

---

⁴⁸ „Until recently, Bonhoeffer research has with few exceptions focussed on examining Bonhoeffer’s theology. While the first six decades of research were characterized by an interest in Bonhoeffer’s theology, it is only in recent years that due recognition is given to the philosophical influences that shaped Bonhoeffer’s intellectual formation.“ (FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 14.)

2. Kritika křesťanství – F. Nietzsche a D. Bonhoeffer

I přesto, že obě osobnosti uvedené v názvu předložené diplomové práce reprezentují rozdílné historické i profesní kontexty, a hledání jejich společných myšlenkových průniků může (nejen proto) na první pohled působit přinejmenším překvapivě až kuriózně, oběma myslitelům je společná otázka kritiky křesťanství a náboženství, která nepochybně patří k tématům, jež jejich myšlení a dílo nejvíce proslavila, a rovněž dala silný podnět k dosud trvajícím diskusím o relevanci jejich slov.

Abychom v této kapitole mohli věnovat bližší pozornost Nietzscheho a Bonhoefferovým kritickým postojům ve vztahu k tradičním formám křesťanství (a obecně náboženství), jeví se jako důležité nejprve upozornit na skutečnost, že k těmto námětům bylo napsáno už mnohé, celá řada badatelů zmiňovanou látku důkladně rozebrala,⁴⁹ a cílem následujících řádků proto není komplexní podrobná analýza výše nastíněného tématu, jako spíše jeho rámcové přiblížení, které bude později sloužit také jako půda pro následné srovnání ve třetí kapitole. V souvislosti se zkoumanými úvahami obou autorů je rovněž k povšimnutí nejednou v dějinách pozorovatelná dezinterpretace způsobená vytržením některých jejich myšlenek z širšího kontextu nutného pro náležitý výklad.⁵⁰ I tato skutečnost dostatečně

---

⁴⁹ K novějším studiím o Nietzscheho filosofii viz například FINK, Eugen. *Nietzsche's Philosophy*. New York: Continuum, 2003. 194 s. ISBN 978-0826459985; HATAB, Lawrence J. *Nietzsche's Life Sentence: Coming to Terms with Eternal Recurrence*. New York: Routledge, 2005. 216 s. ISBN 978-0415967587.

Podobně jako Bonhoefferovým bude i Nietzscheho životopisným informacím v této práci věnována pouze okrajová pozornost. Viz k tomu například BROBJER, Thomas H. *Nietzsche's Philosophical Context: An Intellectual Biography*. Urbana: University of Illinois Press, 2008. 288 s. ISBN 978-0252032455; v českém jazyce FISCHER, Otokar. *Friedrich Nietzsche: (kurs šestipřednáškový), literární studie*. Praha: J. Otto, 1913. 358 s. ISBN neuvedeno; MOKREJŠ, Antonín. *Odvaha vidět: Friedrich Nietzsche – myslitel a filosof*. Praha: H&H, 1993. 368 s. ISBN 978-80-85787-46-7.

⁵⁰ Ve vztahu k Nietzscheho filosofii na to upozorňuje ve své studii například Lenka Novotná, která za nejsmutnější příklad zneužití některých Nietzscheho myšlenek považuje použití jeho filosofie k podepření nacistické ideologie v hitlerovském Německu. Blíže k tomu viz NOVOTNÁ, Lenka. Nietzsche a křesťanství. *PAIDEIA: Philosophical E-Journal of Charles University*, vol. 3–4, no. 4 (2007), s. 1-10. ISSN 1214-8725. Dostupné elektronicky na <http://paideia.pdf.cuni.cz/download/nietzakrest.pdf>.

odůvodňuje potřebu začít nejprve objasněním základních obrysů Nietzscheho slov o kritice křesťanství ve spise *Antikrist* a Bonhoefferových vězeňských kritických reflexí tradičních projevů křesťanství jako náboženství.

2. 1. Kritika křesťanství v Nietzscheho spise *Antikrist*⁵¹

Za oblíbený terč útoků většiny Nietzscheho knih (nejčastěji psaných formou esejí a pronikavých aforismů)⁵² můžeme označit různé koncepce a převládající hodnoty filosofie, morálky a politiky, avšak ve spise *Antikrist* těžiště invektiv autor nově zaměřuje na křesťanství, a navíc mnohem radikálnějším způsobem, než který zvolil ve svém předchozím díle s názvem *Tak pravil Zarathustra*.⁵³ Kniha *Antikrist* tvoří spolu se *Soumrakem model, Dionýskými dithyramby* a *Ecce homo* celek děl,⁵⁴ které

Na skutečnost zkreslení Bonhoefferovy teologie (zejména jeho úvah o nenáboženském křesťanství) upozorňuje například Ralf Wüstenberg, a připomíná doslova mylné interpretace klíčových Bonhoefferových „vězeňských myšlenek“, pokud jde o jejich přivlastnění a pokřivení zvláště v 60. letech 20. století představiteli tzv. „teologie smrti Boha“ a dalšími (W. Hamilton, T. J. Altizer, J. A. T. Robinson, N. Mosley, A. M. Ramsey atd.). Blíže k tomuto tématu viz WÜSTENBERG, Ralf K. *Glauben als Leben: Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*, s. 343. K teologii smrti Boha viz například nedávnou studii LUKEŠ, Jiří. O teologii smrti Boha po padesáti letech. *Theologická revue*, roč. 85, č. 4 (2014), s. 515-536. ISSN 1211-7616.

⁵¹ Peter Pütz, jehož studie k tomuto dílu byla vydána jako úvod ke slovenskému překladu, připomíná, že název *Antikrist* (který je přebraným stejně znějícím německým pojmenováním *Der Antichrist*) je patrně chybný, a měl by být uváděn spíše ve významu „protikřesťanský“ („protivník Krista“). Současně však dodává, že sémantickou dvojznačnost tohoto názvu si Nietzsche uvědomoval a zřejmě i přál. (PÜTZ, Peter. Friedrich Nietzsche – Oevres. Paris: Laffont, 1993. Přeložil a upravil R. Škoda. In NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 5.)

⁵² MCGRATH, Alister E. *Blackwellova encyklopedie moderního křesťanského myšlení*. Praha: Návrat domů, 2001, s. 327. ISBN 80-725-5043-8.

⁵³ NIETZSCHE, Friedrich. *Tak pravil Zarathustra*. Olomouc: Votobia, 1995. 367 s. ISBN 978-80-85885-79-8. (Další Nietzscheho díla budeme citovat, pokud byla přeložena, v jejich českém či slovenském vydání.)

⁵⁴ NIETZSCHE, Friedrich. *Soumrak model čili: Jak se filosofuje kladivem*. Olomouc: Votobia, 1995. 194 s. ISBN 80-85885-33-6; NIETZSCHE, Friedrich. *Dionýské dithyramby a jiné básně*. Praha: Aurora, 1998. 163 s. ISBN 80-85974-45-2; NIETZSCHE, Friedrich. *Ecce homo: Ako sa človek stane tým, čím je*. Bratislava: IRIS, 2007. 130 s. ISBN 8089018513. Ke kompletnímu seznamu všech českých vydání děl F. Nietzscheho

Nietzsche dokončil v roce 1888 v Turíně.⁵⁵ Jaké jsou tedy hlavní obrysy Nietzscheho kritiky, jež v závěru svého spisu *Antikrist* shrnul a nazval těmito slovy: „Týmto som na konci a vynášam svoj rozsudok. Odsudzujem kresťanstvo, vznášam proti kresťanskej cirkvi najstrašnejšiu zo všetkých obžalôb, akú kedy nejaký žalobca vzal do úst. [...] Túto večnú obžalobu kresťanstva chcem písať na všetky steny, kde len steny sú, – mám písmená, aby aj slepí uvideli. Nazývam kresťanstvo jednou veľkou kliatbou, jednou veľkou najvnútornejšou skazenosťou, jedným veľkým inštinktom pomsty, ktorému nie je nijaký prostriedok dosť jedovatý, zákerný, podzemný, dosť malý, – nazývam ho jedným nesmrteľným fl'akom hanby ľudstva.“⁵⁶ Předtím, než na následujících řádcích přiblížíme výchozí pojmy, se kterými se v této „obžalobě křesťanství“ setkáváme, poznamenejme ještě, že mnozí vykladači Nietzscheho výroků se shodují na nesnadném odhalování jednoty a souvislostí celé jeho filosofie, což je zřejmě ovlivněno osobitostí formy jeho úvah (z literárního hlediska jsou jeho pozdní díla spíše soubory či sbírkami jednotlivých myšlenek a aforismů),⁵⁷ ale rovněž skutečností, že si výpovědi v jeho spisech na mnoha místech opakovaně odporují, a jejich autor do zmíněné rozporuplnosti své čtenáře navíc vtahuje nejednou nepokrytě a záměrně.⁵⁸ Rozpoznání

(i českých vydání knih o F. Nietzsche) viz HOLLINGDALE, Reginald John. *Nietzsche*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 263-265. ISBN 80-7198-334-9.

⁵⁵ PÜTZ, Peter. Friedrich Nietzsche – Oevres, s. 7. Při hledání přesného data vydání můžeme narazit na nestejně informace proto, že spis *Antikrist* byl připraven k tisku v roce 1888, ale uveřejněn byl až později v roce 1895. Blíže k tomu viz Tamtéž, s. 7.

⁵⁶ NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku kresťanstva*, s. 70-71.

⁵⁷ STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*. Praha: ZVON, 1993, s. 382. ISBN 80-7113-058-3.

⁵⁸ Srovnej s KOUBA, Pavel. *Nietzsche: filosofická interpretace*. Praha: OIKOYMENH, 2006, s. 9. ISBN 80-7298-191-9. Výše nastíněné protikladnosti Nietzscheho díla a z toho plynoucích možností interpretačních přístupů si všímají například tyto publikace: HEFTRICH, Urs. *Nietzsche v Čechách*. Praha: Hynek, 1999. 91 s. ISBN 80-86202-30-5 (zmíněnou knihu lze doporučit i k problematice recepce Nietzscheho díla v české literatuře); HRBEK, Mojmir. „Smrt Boha“ v Nietzscheově filosofii. Praha: Academia, 1997. 221 s. ISBN 80-200-0588-9. Hrbek ve své studii upozorňuje také na problém spjatý s chápáním Nietzscheho myšlenkového díla jako evoluce (od něčeho k něčemu) k finálnímu bodu, v níž jsou jednotlivá díla jen stupněm k „vrcholu“ či syntéze. Toto z jeho pohledu chybné pojetí prý ovlivnilo i běžnou periodizaci Nietzscheho díla na období „romantické“, „pozitivistické“ a „zralé/konečné“.

těchto charakteristických rysů Nietzscheho rozporuplné a (zdánlivě?) myšlenkově nesoudržné filosofie může dle Kouby některé přesvědčovat o její nedomyšlenosti, jiné vést k názoru, že svými paradoxními a protichůdnými výroky myslí Nietzsche v základě totéž (tedy princip života, vůle k moci, k němuž musíme proniknout přes povrchní rozpory), či nakonec část čtenářů přimět k přijetí všech těchto antagonistických tvrzení jako autentických výrazů jeho osobnosti.⁵⁹

Polemika s křesťanstvím (na rozdíl od D. F. Strausse, Ernesta Renana a dalších osvícenských myslitelů 18. století) není pro Nietzscheho záležitostí racionální argumentace či vyvracení tradičních křesťanských dogmat pomocí důkazů, ale daleko více otázkou psychologické analýzy. Křesťanství již totiž nevnímá jako „rovnocenného partnera“ pro vzájemný dialog, dokonce ani jako nepřátelského rivala, ale spíše jako „nemocného pacienta“, jehož stav je nutné objektivně analyzovat⁶⁰ – jak popisuje Pütz: „Odmíeta kresťanstvo nie preto, že už nezodpovedá požiadavkám presnosti moderného intelektualizmu, ale pretože je prejavom zbedačovania a naďalej ruínuje životné sily človeka.“⁶¹ Nietzscheho „psychoanalytický postoj“ se pochopitelně odráží v jazyce a náladě celého spisu, a na tomto místě před námi vyvstává především otázka, proč má křesťanství v Nietzscheho optice výše pojmenovaný zhoubný dopad na „životní síly člověka“.

Nietzscheho frontální útok na křesťanství totiž souvisí s jeho (v práci již uvedenou) filosofií života. Právě pojem „život“, který se u Nietzscheho objevuje a vrací téměř neustále nejen ve spise *Antikrist*, „zahrnuje v sobě všechny věci a představuje

---

Spolu s L. Svobodou proto navrhuje přistupovat k Nietzscheho myšlení raději jako k cestě, než k „vývoji“, protože i sám Nietzsche vnímal tuto svou cestu v poslední době stále častěji jako „cestu do lidského labyrintu“, která z podstaty věci nemůže být cestou vývoje, jako spíše vždy „novým krokem do temna a neznáma“. (Tamtéž, s. 59-60.)

⁵⁹ Srovnej s KOUBA, Pavel. *Nietzsche: filosofická interpretace*, s. 9.

⁶⁰ Srovnej s PÜTZ, Peter. *Friedrich Nietzsche – Oevres*, s. 8.

⁶¹ Tamtéž, s. 8.

základ a sjednocení všeho, co existuje“.⁶² Podle Nietzscheho tvoří jedinou skutečnou hodnotu, a maximální lidskou snahou by mělo být jeho pozitivní přijetí.⁶³ A právě křesťanství Nietzsche opakovaně vyčítá, použijeme-li Hrbkovu terminologii, napříč dějinami pozorovatelné uchovávání „odživotněného života“, které zbavilo smyslu a cíle nejen život, ale také smrt.⁶⁴ Nietzscheho kritiku křesťanství na pozadí úvah o filosofii života dobře vystihují i jeho následující výroky: „Boh, ktorý sa zvrtol na protiklad života, miesto aby sa stal jeho premenou na večné áno! V mene boha bolo vyhlásené nepriateľstvo voči životu, voči prírode, voči vôli žiť! Boh sa stal formulou pre každú klebetu ‚tohto sveta‘, pre každé klamstvo o ‚onom svete‘.“⁶⁵ Jestliže je zde bůh (a jak je patrné z výše citovaných slov, v Nietzscheho aforismech nejde jen o výpověď o bohu, ale vždy také o výpověď o lidských představách boha), označen přímo za protiklad života,⁶⁶ nabízí se další otázka, vůči jakému pojetí života (a představě o bohu) se Nietzsche vymezuje?

Křesťanské chápání života vychází dle Kouby z představy nedokonalosti a nezavršenosti lidského bytí (a také lidské konečnosti nahlížené jako slabosti), které jsou odkazem na pravé bytí vázané na eschatologický čin boží milosti – takové nahlížení vychází ze skutečnosti, že stvoření, jež bylo na začátku „dobré“, avšak „pokazilo se“, propadlo hříchu, a proto musí být nově a zásadně proměněno. Jinými slovy, musí projít novým stvořením, které člověku vrátí jeho původní stav. Pro Nietzscheho je (křesťanské) pojetí života vycházející z takto pochopené reality, tedy jako pravého, nesmrtelného života, naprosto nepřijatelné. „Žít“ znamená v Nietzscheho

---

⁶² Tamtéž, s. 9. Pütz rovněž přiznává, že ani mezi badateli nepanuje shoda v otázce, zda „životem“ v Nietzscheho filosofii rozumět spíše jeden z jeho pojmů, anebo také metaforu či alegorii. (Tamtéž, s. 9.)

⁶³ MCGRATH, Alister E. *Blackwellova encyklopedie moderního křesťanského myšlení*, s. 327.

⁶⁴ HRBEK, Mojmir. „Smrt Boha“ v Nietzscheově filosofii, s. 76; s. 118.

⁶⁵ NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 25.

⁶⁶ Jak připomíná Kouba, s podobnou myšlenkou se setkáváme už například v *Soumraku model*: „Tam, kde začíná ‚Říše boží‘, je život u konce...“ (citováno z knihy *Soumrak model* podle KOUBA, Pavel. *Nietzsche: filosofická interpretace*, s. 134.)

optice mnohem více přijmout konečný, chceme-li „hříšný“ život, a umět tvořivě čelit různým jeho nárokům, které na lidi v průběhu času klade. Staví se tak proti obecnému pochopení křesťanského světa nejen své doby, v rámci kterého je postavení člověka nahlíženo spíše negativně, tedy jako něco, co je nutné odstranit a překonat.⁶⁷ Kouba proto tlumočí Nietzscheho kritická slova o křesťanském pojetí života následovně: „Nietzscheho kritika nemíří na způsob, jak se nám nesmrtelnosti dostává, nýbrž na samu myšlenku nesmrtelnosti jakožto řešení problematičnosti lidského života. [...] V pojmu morálního boha, jediného a dokonalého sumy veškerého bytí a dobra, vynalezlo křesťanství protiklad života. Pozdní Nietzsche často zdůrazňuje, že bůh právě jako dokonale dobré absolutno je umocněným protikladem reality, nepřítelem života.“⁶⁸ Z výše napsaného je patrné, že Nietzscheho polemická slova směřují především ke z jeho pohledu křesťanství vlastnímu „zásvětnímu zacílení víry“, které do velké míry znehodnocuje současný pozemský život.⁶⁹

Nietzsche jej nazývá situací, kdy lidé jeho těžiště položí ne do tohoto života, ale do „onoho světa“.⁷⁰ Takový přístup k životu dle Nietzscheho kromě jeho devalvace nakonec člověka nevyhnutně vede i k osobní samolibosti, neboť téma křesťanské „spásy duše“ v jeho chápání pouze zastírá („naplno“ nevyjádřený) postoj věřícího, jež nejlépe vystihuje lidové heslo „svět se točí kolem mě“.⁷¹ Konečně můžeme říci, že oba směry, kterými křesťan v Nietzscheho očích nejvíce upíná svou pozornost – tedy k „onomu světu“, do „úkrytu a temného prostoru“⁷² mimo tento svět, nebo naopak

---

⁶⁷ Tamtéž, s. 129-130; s. 132-134.

⁶⁸ KOUBA, Pavel. *Nietzsche: filosofická interpretace*, s. 132; s. 134.

⁶⁹ Tamtéž, s. 135. Nietzsche sám tento přístup k životu trefně vystihuje následujícími slovy: „Žít tak, že už nemá zmysel žít, to sa teraz stáva zmyslom života. Načo zmysel pre kolektív, načo vďačnosť za pôvod a predkov, načo spolupracovať, dôverovať, podporovať nejaké spoločné dobro alebo mať to v úmysle? To všetko sú ‚pokušenia‘, odchylky od ‚pravej cesty‘...“ (NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku kresťanstva*, s. 47.)

⁷⁰ Srovnej s Tamtéž, s. 47.

⁷¹ Tamtéž, s. 47.

⁷² Tamtéž, s. 27.

směrem do sebe sama k otázkám individuální spásy duše, vedou k útěku od skutečného života.⁷³ V tomto smyslu můžeme rozumět Nietzscheho výroku, že „ani morálka, ani náboženství nemají v křesťanství absolutně nic společného se skutečností“.⁷⁴

Podobně jako ve slovech o křesťanském životě, který jako by neustále a záměrně odváděl pozornost od toho, co Nietzsche nazývá skutečným životem,⁷⁵ přistupuje dále také k hodnocení křesťanské víry. Nietzsche ji definuje jako „zavření očí před sebou samým“,⁷⁶ tedy za použití obrazu, jež je dobře pochopitelný v kontextu výše pojmenovaných Nietzscheho úvah o neodvratnosti přijímání života a jeho nároků, a protěžování „onoho světa“ proti tomuto světu – nadpřirozeným ideálním představám na úkor blízké pozemské skutečnosti, za které může nejen křesťanství, ale i všeobecně náboženství a různé metafyzické spekulace.⁷⁷ V jiném jeho aforismu nalzáme v souvislosti s křesťanskou vírou rovněž slova o slepotě, tentokrát však vůči instinktům/„vládě instinktů“: „Viera' bola vo všetkých časoch, napríklad u Luthera, len plášť, len zámienka, opona, za ktorou hrali svoju hru inštinky –, rozumná slepota voči

---

⁷³ Nietzsche ve snaze vymezit „skutečný život“ od toho křesťanského, mluví o něm jako o „hříšném“, jak upozorňuje Pavel Kouba, a dodává: „...ba mohli bychom dokonce říci, že konečnost tohoto života je mu první a nejdůležitější podmínkou života vůbec.“ (KOUBA, Pavel. *Nietzsche: filosofická interpretace*, s. 133.)

⁷⁴ NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 22. Nietzsche k tomuto výroku přidává slova jako „imaginární“ či „fikce“, která chtějí podtrhnout opak toho, co myslí a nazývá skutečným: „Sú to samé imaginárne príčiny: (boh', ,duša', ,ja', ,duch', ,slobodná vôľa' – alebo aj ,neslobodná'); samé imaginárne následky (hriech', ,vykúpenie', ,milosť', ,trest', ,odpustenie hriechov') [...] Tento svet čistej fikcie sa líši vo svoj neprospech od sveta snov tým, že kým sny sú odrazom skutočnosti, náboženské fikcie ju falšujú, popierajú a znehodnocujú.“ (Tamtéž, s. 22.)

⁷⁵ Vymezení „křesťanského“/„křesťanství“ od „skutečného“/„skutečnosti“ se v Nietzscheho výrocih opakuje, na dále citovaném místě navíc mluví přímo o křesťanské nenávisti vůči skutečnosti: „Vo svete predstáv kresťana sa nevyskytuje nič, čo by sa len šuchlo o skutočnosť: naopak, v inštinktívnej nenávisti proti každej skutočnosti sme spoznali motor, jediný hnací prvok v koreňoch kresťanstva.“ (Tamtéž, s. 43.)

⁷⁶ Srovnej s Tamtéž, s. 18.

⁷⁷ Srovnej se SCHMIDT, Rüdiger; SPRECKELSEN, Cord. *Nietzsche pro začátečníky. Tak pravil Zarathustra: úvod do četby*. Praha: OIKOYMENH, 2017, s. 50. ISBN 978-80-7298-242-4.

vláde určitých instinktů... ‚Viera‘ – nazval som ju už vlastným kresťanským figl'om –, vždy sa hovorilo o viere, ale konalo sa vždy podľa instinktů...“⁷⁸ Původ křesťanské víry, která je na tomto místě kladena do protikladu k instinktům (jako nositelům života), vidí Nietzsche také ve spojitosti s touhou po naplnění takových lidských potřeb, jakými jsou například touha po jistotě⁷⁹ či touha po moci, jejímž právě víra byla prostředkem k vítězství nad ostatními starověkými kulty a barbarskými národy.⁸⁰

Další pojem, který Nietzsche staví do souvislosti s křesťanskou vírou a pojmenovává jako nejnezdavější z jejích projevů, je soucit. Pokládá ho za depresivní a nakažlivý instinkt, jež stojí v cestě instinktům cílícím k zachování života a ke zvýšení jeho hodnoty. Zatímco v každé „ušlechtilé“ morálce je na něj dle Nietzscheho nahlíženo jako na slabost, křesťanstvím je považováno dokonce za základ a původ všech ctností – a samo se nazývá náboženstvím soucitu.⁸¹ Tento pojem v kontextu Nietzscheho filosofie trefně pojmenovává G. Deleuze: „Soucit je láska k životu, ovšem k životu slabému, churavému, reaktivnímu. Je bojovný, neboť ohlašuje konečné vítězství chudých, trpících, bezmocných, malých. A je i božský, neboť jim toto vítězství dává.

---

⁷⁸ NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 43. Nietzsche u slova víra, ale také u jiných pojmů (viz jejich výčet například v poznámce 74) intenzivně užívá uvozovek k označení metafyzických a náboženských iluzí, které považuje za nepřijatelné a hodné rázného odmítnutí (k tomu viz poznámka 81 v Tamtéž, s. 82.)

⁷⁹ Srovnej s NOVOTNÁ, Lenka. Nietzsche a křesťanství, s. 6: „Víru si [podle Nietzscheho] lidé vytvořili z touhy po jistotě, po něčem pevném. Na víru se pak nabalila spousta všelijakých obsahů, starých i nových, v čele s naukou o vykoupení, a vzniklo z toho křesťanské učení.“

⁸⁰ Na tuto spojitost poukazuje například R. J. Hollingdale (HOLLINGDALE, Reginald John. *Nietzsche*, s. 225.) s odkazy na aforismy 22 a 58 (NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 27-28; s. 65-67.)

⁸¹ Tamtéž, s. 14-15. Ve svém výroku o křesťanství jako náboženství soucitu Nietzsche přebírá koncepci schopenhauerovské morálky, ke které však podle některých vykladačů přistupuje nekriticky, a tímto chybným krokem zatěžuje další své úvahy, i přesto, že v Schopenhauerově pojmání představuje soucit patrně jiný význam. Blíže k tomuto viz poznámka 18 a 25 v Tamtéž, s. 75-76. Například Max Scheler považuje Nietzscheho negativní verdikt nad soucitem jakožto typu pocitové nákazy za mylný a opřený o nedorozumění. Více k tomu viz HOLZHEY, Helmut; RÖD, Wolfgang. *Filosofie 19. a 20. stol.* Praha: OIKOYMENH, 2006, s. 232-235. ISBN 8072981781.

Kdo pociťuje soucit? [...] Ten, kdo nenávidí vše, co je v životě aktivní, kdo využívá života, aby život popřel a znevážil, aby jej postavil proti němu samému.“⁸² Spolu se soucitem jako životu nepřátelským instinktem je křesťanská víra dle Nietzscheho slov tak nezdravá, nízká a vulgární, jak nezdravé, nízké a vulgární jsou potřeby, které má uspokojovat.⁸³ Odrazem takové víry a jejich potřeb jsou i různé symboly boha, vůči kterým se Nietzsche staví odmítavě až posměšně, a jež dále také krátce představíme.

Křesťanství se podle Nietzscheho postavilo na stranu všeho, co je slabé a nepovedené,⁸⁴ a bůh, kterého vyznává, je tedy nevyhnutelně „bohem fyziologicky zaostalých a slabých lidí.“⁸⁵ Podobně jako je křesťanské hnutí již od svého počátku v Nietzscheho očích projevem úpadku a dekadence „různých hledajících se forem“, je i bůh, ke kterému se hlásí a upíná, božstvem dekadence. Zatímco kdysi reprezentoval jeden národ, jeho sílu a všechno, co je v duši takového národa agresivní a dychtivé po moci, postupem času se stal kosmopolitním bohem pro každého, „bohem dobráčkem“.⁸⁶

V celém spise nacházíme několik pojmenování křesťanského boha, o kterém jsme už výše uvedli, že byl Nietzschem považován za „protiklad života“. Na jiných místech jej nazývá také „symbolem berličky pro unavené“, „záchrannou deskou pro všechny topící

---

⁸² DELEUZE, Gilles. *Nietzsche a filosofie*. Praha: Herrmann, 2016, s. 259. ISBN 978-80-87054-47-5.

⁸³ NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 41.

⁸⁴ Srovnej s Tamtéž, s. 15. Povyšování slabého na úkor silného je podle Nietzscheho jedním z projevů křesťanských mravních hodnot, přesněji její „otrocké morálky“ – s tématy tzv. morálky pánů a otroků, a s názorem, že otrockou morálkou byl zaveden kult davu a zbabělosti, kult lidí nemocných (a v Nietzscheho pojetí také kult demokracie a socialismu – rozuměj úpadku) se setkáváme již v jeho dřívějším díle *Mimo dobro a zlo*. Blíže k tomuto viz RÁDL, Emmanuel. *Dějiny filosofie II, Novověk*. Praha: Jan Laichter, 1933, s. 530-531. ISBN neuvedeno; HOLLINGDALE, Reginald John. *Nietzsche*, s. 226; STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*, s. 384. Zajetím věřících křesťanů v těchto představách si Nietzsche také vykládá jejich skrytou a „zákeřnou“ snahu udělat ze zdravých lidí nemocné: „Křesťanstvo potřebuje chorobu [...], urobiť chorým je skrytý záměr celého církevního léčebného procesu.“ (NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 55.)

⁸⁵ Tamtéž, s. 23.

⁸⁶ Srovnej s Tamtéž, s. 23; s. 25; s. 56.

se“, bohem chudých, nemocných a hříšníků, ale rovněž bohem, který v pravý čas vyléčí od rýmy, či pomůže nastoupit do kočáru v bouři při silném dešti.⁸⁷ K vlastnímu předmětu Nietzscheho kritiky křesťanství⁸⁸ tedy patří i výčet různých božích karikatur, v nichž jej vykresluje jako náhražkového boha, který zasahuje téměř výhradně v problémových životních situacích, a mnohdy také jen jako vyprázdněný pojem pro – Nietzscheho slovy – hloupou náhodu.

Křesťanství v Nietzscheho pojetí však nepřináší jen pokřivený obraz světa. Označuje jej za zvrácenost, prostředek korupce, a jeho vyznavače za závislé lidi neschopné samostatně si určit životní nasměrování: „Človek viery, ‚veriací‘ každého druhu, je nevyhnutne závislý človek, – taký, ktorý si seba nemôže určiť za cieľ, ktorý vôbec nevie určovať ciele.“⁸⁹ V intencích těchto úvah je možné vykládat i Nietzscheho pojetí „nadčlověka“, který je postaven do protikladu k výše popsanému „závislému“ věřícímu člověku. Zdařile tento Nietzscheho koncept přibližuje Hans J. Störig: „Nadčlověk je člověk vědoucí o smrti boha. Člověk, který ví, že všechno idealistické zásvětlí je pouhý prelud, člověk, který se vydává s radostným přitakáním zemi a životu. [...] který také ví, že sám je součástí tohoto světa, kusem ‚vůle k moci‘ a jinak nic, který si chce být vědom sebe jako této vůle, a který dokáže čelit tomuto hlubokému a neřešitelnému rozporu, jenž je rozporem samého života.“⁹⁰ Je zcela zřejmé, že

---

⁸⁷ „[...] symbol palice pre unavených, záchranej dosky pre všetkých topiacich sa, keď sa stane bohom par excellence bohom-chudobných-l'udí, bohom-hriešnikov, bohom-chorých“ (Tamtéž, s. 24); „Keby sme mali čo len nepatrnú dávku pobožnosti v tele, musel by nám pripadať boh, ktorý v pravý čas vylieči nádchu, alebo nás nechá nastupovať do drožky vo chvíli, keď práve začína veľký lejak, ako natol'ko absurdný boh, že by sa mal zlikvidovať, aj keby existoval. Boh ako sluha, poštar alebo predavač predpovedí – v podstate ide o slovo na označenie najhlúpejšej náhody...“ (Tamtéž, s. 58.)

⁸⁸ R. J. Hollingdale si všímá, že Nietzsche užívá slovo „křesťanství“ téměř náhodně k označení tří různých skutečností: „způsobu bytí ukázanému Kristovou praxí, náboženství po něm pojmenovaného a systému názorů určovaných tímto náboženstvím.“ Pouze pro druhou z těchto věcí si Hollingdale dále vyhrazuje slovo „křesťanství“, první nazývá „křesťanskostí“ a třetí „křesťanskou vírou“. (HOLLINGDALE, Reginald John. *Nietzsche*, s. 224.)

⁸⁹ NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 59; s. 68; s. 72.

⁹⁰ STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*, s. 387.

Nietzscheho představa nadčlověka v sobě zvláštním způsobem propojuje všechna výše popsaná témata jeho kritiky křesťanské dogmatické a člověka svazující tradice – nadčlověk má být přechodem ke zralému, silnému, nezávislému a ničím nezotročenému jedinci, který se již nemusí podrobovat morálce, ale dokáže nalézt vnitřní svobodu, začít věřit v sebe, s odvahou odhodit různé náhražky a berličky, a plně přijmout životní princip vůle k moci. Právě v takovém překonání člověka spatřuje Nietzsche svou dobu za přelomovou a „smrt boha“ za nevyhnutelnou.⁹¹

2. 2. Kritika křesťanství v Bonhoefferových vězeňských dopisech

Zřejmě žádný z Bonhoefferových spisů nepřispěl k tak rozsáhlému zájmu o jeho osobnost a dílo, a také k výjimečnému postavení, které dnes zaujímá mezi ostatními mysliteli 20. století, jako právě *Listy z vězení*. Zvláštním paradoxem se jeví skutečnost, že jde dnes už o klasické dílo, které však na rozdíl od jiných svých knih Bonhoeffer neměl nikdy v úmyslu zveřejnit. O publikaci těchto listů se po Bonhoefferově smrti postaral jeho blízký přítel Eberhard Bethge ve snaze podělit se s širokou křesťanskou i „sekulární“ veřejností o myšlenky týkající se budoucnosti křesťanství, které s ním Bonhoeffer sdílel v závěru svého života především v dopisech psaných od 30. dubna 1944.⁹² Na následujících řádcích budeme věnovat pozornost obsahu a základním

---

⁹¹ Srovnej s NOVOTNÁ, Lenka. Nietzsche a křesťanství, s. 2; s. 3; s. 7. Novotná také připomíná, že koncept nadčlověka Nietzsche jedinečně uchopuje především ve svém poeticko-filosofickém spise *Tak pravil Zarathustra*. (Srovnej s Tamtéž, s. 7.)

⁹² GRUCHY, John W. Editor's Introduction to the English Edition. In BONHOEFFER, Dietrich. *Letters and Papers from Prison*, s. 1-2. Dopisy od 30. dubna 1944 jsou nejčastěji označovány jako „teologické listy“ ve snaze definovat jejich obsah ve srovnání s ostatní neméně poutavou korespondencí. Stejného označení budeme užívat i v této práci. Na tomto místě považujeme za důležité představit také jeden z hlasů současného bonhoefferovského bádání, který si uvědomuje, že z celého Bonhoefferova díla jsou dnes badatelé nejvíce zaujatí právě vězeňskou teologií, a klade otazník nad tím, zda by pro odbornou i laickou veřejnost byla tato teologie stejně atraktivní, i pokud bychom neznali Bonhoefferův život, a zvláště jeho neobyčejný závěr. Otázka po významu vězeňské teologie ale není samoúčelná – chce upřímně ohledat výjimečnost myšlenek Bonhoefferových dopisů, a svým pohledem přispět k probíhající diskusi o tom, zda lze Bonhoefferovu vězeňskou teologii považovat za vrchol celého jeho díla. Například Peter Frick jako jeden z těch, kteří podnítili tuto otázku, dochází k následujícímu závěru: „I do not think

pojímům Bonhoefferových teologických listů,⁹³ které všechny uvádí nejprve jednoduchá a současně nesmírně hluboká otázka vinoucí se jako červená nit všemi střípky jeho dalších teologických úvah, a následně také nedlouhé hodnocení a očekávání doby, jež zmíněnou otázku podmínila: „Co mě neustále zaměstnává, je otázka, čím je dnes pro nás vlastně křesťanství nebo také, kdo je pro nás Kristus. Minula doba, kdy se všechno dalo lidem říci slovy, ať již teologickými nebo zbožnými; a stejně je pryč čas niterného života a svědomí, což právě znamená, že minula éra náboženství vůbec. Jdeme vstříc období po všech stránkách nenáboženskému.“⁹⁴ I když jsme v úvodu druhé kapitoly uvedli jméno anglikánského biskupa Johna A. T. Robinsona v souvislosti s pokřivenou interpretací závěrů určitých Bonhoefferových úvah, zdá se, že správně rozeznal motivaci některých teologů 20. století, kteří si uvědomili nutnost osvobodit křesťanství od řady představ, jež dnes už patří minulému věku – dle Robinsona tyto představy Bonhoeffer označil za „náboženské“, Paul Tillich s nestejným důrazem za „supranaturalistické“ a Rudolf Bultmann za „mytologické“.⁹⁵ Bonhoeffer věřil, že právě v jeho době je křesťanství povoláno ke zvláštní konverzi, k radikálnímu přehodnocení svého poselství i místa ve společnosti, a silně na něj zapůsobila (řeceno

---

that we are yet – perhaps never – in a position to take the prison letters as the pinnacle of Bonhoeffer's theology or as the starting point from which we assess retrospectively his earlier theology.“ (FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 50.) Blíže k této problematice viz FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 48-50, či MARTY, Martin E. *Dietrich Bonhoeffer's Letters and Papers from Prison: A Biography*. Princeton: Princeton University Press, 2011. 296 s. ISBN 978-0691139210.

⁹³ Metodickým otázkám spjatým se čtením Bonhoefferových vězeňských dopisů je v této práci věnována jen vedlejší pozornost. Pro detailnější přiblížení této problematiky viz například OTT, Heinrich. *Wirklichkeit und Glaube: Zum theologischen Erbe Dietrich Bonhoeffers (Erster Band)*. Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966, s. 57-83. ISBN neuvedeno; či stručný vhled v mé bakalářské práci PAVLÍK, Martin. *Nenáboženská interpretace u D. Bonhoeffera a její reflexe u J. A. T. Robinsona*, s. 10-13.

⁹⁴ BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 199.

⁹⁵ ROBINSON, John A. T. *Čestně o Bohu. Debata pokračuje*. Praha: Kalich, 2006, s. 156. ISBN 80-7017-040-9.

dnešním jazykem) nutnost změny paradigmatu,⁹⁶ ke které dospělo „1900 let trvajících hlásání křesťanství a teologie postavené na ‚religiózním a priori‘ člověka“.⁹⁷ To nejnápadnější, co zaměstnává všechny vykladače výše citovaných Bonhoefferových slov o křesťanství, a o nové situaci, ve které se ocitlo, míří především k výrazu „náboženství“. Právě tento pojem se zdá být klíčovým pro pochopení jeho dalších úvah, proto se nyní pokusíme o jeho stručné přiblížení.

Bonhoeffer ve svých vězeňských teologických úvahách kriticky rozlišuje mezi křesťanstvím a náboženstvím – je zřejmé, že křesťanství by v jeho pojetí mělo být vysvobozeno ze škodlivých a různých dobově podmíněných nánosů obecné religiozity,⁹⁸ které zastírají skutečné jádro jeho nadčasové zvěsti. I přesto, že Bonhoeffer nenabízí žádnou konkrétní definici náboženství (jako jednoho z nejčastěji citovaných pojmů těchto úvah), a jeho popis proto postrádá úplnost a systematickou koherenci,⁹⁹ můžeme říci, že ve své kritice náboženství šel ve stopách svého učitele a protestantského teologa Karla Bartha, pro kterého náboženství představovalo pošetivou a v posledku rouhavou lidskou snahu „vyšplhat se“ vlastními silami, rozumem, ctnostmi a zásluhami k Bohu, zatímco křesťanství v jeho optice znamenalo přesný opak – iniciativu samotného Boha skrze Ježíše Krista, na niž lidé reagují poslušnou otevřeností.¹⁰⁰ Bonhoeffer do jisté míry Barthův negativní postoj k náboženství

---

⁹⁶ Srovnej s BAUM, Gregory. *The Church For Others: Protestant Theology in Communist East Germany*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1996, s. 88. ISBN 978-0802841346.

⁹⁷ BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 199.

⁹⁸ LIGUŠ, Ján. Latentní působení D. Bonhoeffera v Československu (1). *Theologická revue*, roč. 67, č. 2, (1996), s. 30. ISSN 0139-7702.

⁹⁹ Srovnej s NIELSEN, Kirsten Busch. Critique of Church and Critique of Religion in Bonhoeffer's Late Writings. In GRUCHY, John W.; PLANT, Stephen; TIETZ, Christiane. *Dietrich Bonhoeffer's Theologie heute: ein Weg zwischen Fundamentalismus und Säkularismus? = Dietrich Bonhoeffer's Theology Today: A Way Between Fundamentalism and Secularism*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2009, s. 327. ISBN 978-3579071381. Nielsen také upozorňuje na napětí mezi Bonhoefferovými historicko-sociologickými a teologickými popisy náboženství – viz k tomu Tamtéž, s. 327.

¹⁰⁰ HALÍK, Tomáš. Myslitel „nenáboženského křesťanství“, s. 2. Blíže k Barthově dialektické teologii a obrysům jeho kritiky náboženství viz například GALLING, Kurt [ed.]. *Die Religion in Geschichte und*

přebíral, ale v mnohém šel za svého učitele, který jeho teologii v řadě ohledů podstatně ovlivnil.¹⁰¹ Zatímco v Barthově kritice náboženství narážíme spíše na obecné teologické kategorie (jako například „modlářství“ či „sebeospravedlnění“), Bonhoeffer nahlíží tento fenomén více antropologicky, tedy spíše než obecnou definici náboženství (aplikovatelnou pro všechny doby a kultury) Bonhoeffer sleduje a velmi konkrétně popisuje způsoby, jakými se v současnosti „náboženštlí“ lidé chovají.¹⁰²

Z výše napsaného je zřejmé, že Bonhoefferova kritika křesťanství velmi úzce souvisí s pojmem náboženství a obsáhlou problematikou týkající se jeho pochopení, stejně jako s Barthovým pojetím, které Bonhoeffer částečně přejímá, ale také překračuje. Zkoumaný fenomén nahlíží primárně z hlediska funkčnosti a chování, než z jeho morfologické či institucionální roviny. Soustřeďuje se tedy především na funkci, jakou náboženství sehrává v životě jeho následovníků, a nalézá ji ve specifickém způsobu jednání, myšlení a prožívání usilujícím předně o vyrovnání se s lidskými slabostmi a problémy. Ve snaze alespoň částečně definovat Bonhoefferovo pojetí náboženství můžeme říci, že jej popisuje jako mentální nastavení či vnitřní postoj, pro něž jsou typické aspekty slabosti, závislosti a záchranné moci Boží.¹⁰³ Pokud Bonho-

---

Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft (Band 5). Tübingen: J. C. B. Mohr, 1961, s. 981-982. ISBN 978-3-16-149634-9; či nedávnou komparativní studii GREGGS, Tom. *Theology against Religion: Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth*. New York: T&T Clark, 2011. 256 s. ISBN 978-0567104236 (zejména s. 15-38.)

¹⁰¹ Viz LANE, Tony. *Dějiny křesťanského myšlení*. Praha: Návrat domů, 1996, s. 231. ISBN 80-85495-47-3.

¹⁰² Srovnej s GREEN, Clifford J. *Bonhoeffer: A Theology of Sociality*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999, s. 259. ISBN 978-0802846327.

¹⁰³ Srovnej s GREEN, Clifford J. *Bonhoeffer: A Theology of Sociality*, s. 262. Green se domnívá, že právě v této otázce bývá Bonhoefferova vězeňská teologie nejčastěji dezinterpretována, proto této problematice věnuje detailní pozornost. Mnoho interpretů prý k Bonhoefferově pojetí přistupuje v zajetí vlastních definic náboženství, a tak jej vykládají a kritizují například jako církevní instituci spolu s projevy její praxe (bohoslužba, Písmo, církevní nauky, modlitby, rituály a podobně). Podle Greena je však Bonhoefferovo chápání zcela jiné a výše jsme se pokusili o jeho rámcové přiblížení spolu s parafrází toho, co Green nazývá výrazem „psychic posture“: „[...] Bonoheffer's concept of religion is an *operational*

efferovým kritickým výrokům na adresu náboženství rozumíme výše nastíněným způsobem, lépe můžeme postihnout to, co Bonhoeffer ve svých dopisech označuje také slovem nenáboženský,¹⁰⁴ zvláště, když rozvíjí své úvahy o nenáboženském křesťanství či tzv. nenáboženské interpretaci biblických pojmů.¹⁰⁵

Na (nevyslovenou) otázku, čím je typická náboženská mentalita,¹⁰⁶ vůči které se vymezuje svými úvahami o nenáboženském křesťanství, Bonhoeffer odpovídá v úvodu svých teologických listů hned dvakrát – 5. května 1944 píše: „Co to tedy znamená ‚nábožensky interpretovat‘? Podle mého mínění to znamená mluvit jednak metafyzicky, jednak individualisticky. Obojí nepostihuje ani biblické poselství, ani dnešního člověka”,¹⁰⁷ a v předchozím dopise z 30. dubna 1944: „Jak máme mluvit o Bohu – bez náboženství, tzn. bez historicky podmíněných předpokladů metafyziky, niterného života etc. etc.“¹⁰⁸ Metafyzika a individualismus, nebo (jak ostatně slyšíme už v jeho první výše citované otázce) čas velkých, teologických a různě „zbožných“ slov, a čas niterného života – tak znějí z Bonhoefferova pohledu pro dnešního člověka nejen

---

or behavioral one; it is not morphological or institutional. [...] In other words, it is a particular *psychic posture*...” (Tamtéž, s. 262.)

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 262.

¹⁰⁵ Bonhoefferova terminologie týkající se tohoto námětu vystupuje v listech mnohdy nepřesně a často se záměnou pojmů označujících tutéž myšlenku: „nenáboženská“/„světská“ interpretace „biblických“/„teologických“ pojmů („nicht-religiöse“/„weltliche“ Interpretation „biblischer“/„theologischer“ Begriffe). Srovnej s DENECKE, Axel. „Das Leben nicht-religiös interpretieren“: Bonhoeffers nich-religiöse Interpretation biblischer Begriffe – im 21. Jahrhundert? In MARTIN, Karl. *Dietrich Bonhoeffer: Herausforderung zu verantwortlichem Glauben, Denken und Handeln: Denkanstösse – Dokumente – Positionen*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2008, s. 93. ISBN 9783830515241. Pro přehlednost budeme dále nejčastěji užívat pojem „nenáboženská interpretace“.

¹⁰⁶ Tento výraz používá například Pavel Filipi: FILIPI, Pavel. K recepci díla Dietricha Bonhoeffera v české evangelické teologii. *Theologická reflexe*, roč. 2, č. 1 (1996), s. 54. ISSN 1211-1872. Ve vězeňských dopisech se s tímto pojmem přímo nesetkáme, považujeme jej však za trefné pojmenování výše nastíněných úvah o Bonhoefferově pojetí náboženství. Citovanou studii lze rovněž doporučit k otázce, jak Bonhoefferovy myšlenky rezonovaly v minulých desetiletích v českém prostředí.

¹⁰⁷ BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 203.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 200.

neaktuální, ale také v jádru nebiblické jevy, kterými je obtěžkáno soudobé křesťanství, nebo přesněji křesťanská náboženská mentalita.¹⁰⁹ Jen pokud současné křesťanství odhodí své náboženské roucho,¹¹⁰ a zbaví se vrstev metafyzických nánosů a spekulativních konstrukcí uplynulé doby, může jít v Bonhoefferově optice na cestě k epistemologické autenticitě a existenciální aktuálnosti.¹¹¹ Biblické poselství přecenění nejprve namířeno na „onen“ svět, ke vzdáleným, nadpozemským a transcendentním věcem, ale k tomuto světu a jeho věcem.¹¹²

Nebezpečí metafyzického myšlení spočívá dle Bonhoeffera také v jeho utváření mylných představ Boha jako nezávislého, absolutního vládce mimo tento svět, a člověka tak staví pouze do role pasivního příjemce dogmatického učení církve.¹¹³ Bůh v metafyzických interpretacích vystupuje jako „nouzová výpomoc“, „pracovní hypotéza“, či jako „deus ex machina“¹¹⁴ – představa boha zasahujícího v krajních,

---

¹⁰⁹ Ján Liguš si všímá, že téma náboženského individualismu lze vystopovat už v Bonhoefferově literární prvotině s názvem *Sanctorum communio* (1927), a kritické odmítnutí naivní idealisticko-filosofické noetiky opřené o náboženské a priori člověka v jeho habilitačním spisu s názvem *Akt und Sein* (1930). Blíže k tomu viz LIGUŠ, Ján. Latentní působení D. Bonhoeffera v Československu (1), s. 30.

¹¹⁰ Srovnej s následujícími Bonhoefferovými slovy: „Je-li náboženství jenom jakýmsi rouchem křesťanství, a i toto roucho vypadalo v různých dobách velmi různě, co je potom nenáboženské křesťanství?“ (BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 200.)

¹¹¹ VALČO, Michal; VALČOVÁ, Katarína. Dietrich Bonhoeffer. In KRÁLIK, Roman; ŠTÚR, Martin; VALČO, Michal; VALČOVÁ, Katarína; MÁHRİK, Tibor; PAVLÍKOVÁ, Martina. *Kierkegaard a tí druhí: Søren Aabye Kierkegaard, Miguel de Unamuno y Jugo, Dietrich Bonhoeffer, Karl Barth, Wystan Hugh Auden*. Lubľana: KUD Apokalipsa, 2015, s. 86. ISBN 9789616894616.

¹¹² FISCHER, Hermann. *Protestantische Theologie im 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Kohlhammer, 2002, s. 149. ISBN 3-17-015754-X. Fischer přibližuje Bonhoefferovo pojetí metafyziky německými výrazy „Jenseits“, „Jenseitigkeit“, „Weltferne“ a „Transzendenz“. Uvedenou publikaci doporučujeme rovněž k základnímu vhledu do problematiky srovnání Bonhoefferova konceptu nenáboženské interpretace s konceptem tzv. demytologizace křesťanství Rudolfa Bultmanna.

¹¹³ Srovnej s BRÁBEK, Martin. Nenáboženská interpretace Dietricha Bonhoeffera. *Křesťanská revue*, roč. 72, č. 10 (2005), s. 287. ISSN 0023-4613.

¹¹⁴ Citované termíny nacházíme kupříkladu v těchto dopisech: 29. května 1944 („výpomoc z nouze“); 8. června 1944 („pracovní hypotéza“); 16. července 1944 („deus ex machina“). Srovnej s BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 223; s. 230; s. 250.

tísnivých, zdánlivě neřešitelných životních situacích.¹¹⁵ Všechny zmíněné obrazy znázorňují zkomolenou představu boha zaskakujícího do mezer lidského poznání a jednání.¹¹⁶ Bonhoeffer tuto a podobné představy odmítá a mluví raději o biblickém Bohu: „Bible ukazuje člověku bezmoc a utrpení Boha; jen trpící Bůh může pomoci. Potud se může říci, že zmíněný vývoj světa k dospělosti, která umožnila zbavit se falešných představ o Bohu, otevřel oči pro Boha bible, pro Boha, který si zjednáva moc a místo ve světě svou bezmocí.“¹¹⁷ Vztah člověku k Bohu tedy není, řečeno „metafyzickým jazykem“, vztahem k nejvyšší, nejmocnější, nejlepší myslitelné bytosti, ale novým životem v „bytí pro druhé“, v účasti na bytí Ježíšově.¹¹⁸ Obraz křesťanského Boha jako nedostupného a abstraktního je v Bonhoefferových teologických dopisech považován za klamný, proto rozvíjí své úvahy o jediném věrohodném Bohu, který se ukazuje v bezmoci, v životě Ježíše Krista, stojí na straně trpících, a křesťanská víra je účastí právě na takto pochopeném Ježíšově bytí – tedy ne ve smyslu náboženského přesvědčení, ale jako nového života pro druhé.¹¹⁹ Tam, kde náboženský člověk od Boha očekává především záchranu v náročných, konfliktních životních situacích, opravdový křesťan trpí s Bohem „bezbožností světa“, jak k tomu kdysi vyzýval své učedníky v Getsemane sám Ježíš. Křesťanskou identitu tedy tvoří účast na Božím utrpení ve světském životě zbaveném falešných náboženských pout.¹²⁰ Víra nemá být nahlížena jako náboženské jednání, ale jako celistvý životní akt, vždyť – Bonhoefferovými slovy – „Ježíš nevybízí k novému náboženství, nýbrž k životu.“¹²¹

---

¹¹⁵ LIGUŠ, Ján. *Christus praesens. Ekleziologie Dietricha Bonhoeffera mezi liberalismem a nacionalismem*. Brno: L. Marek, 2008, s. 159. ISBN 978-80-87127-12-4.

¹¹⁶ Někdy se k označení tohoto pojetí užívá pojem „Bůh mezer“ z anglického „God of the gaps“ či „God as stop-gap“.

¹¹⁷ BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 250.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 263.

¹¹⁹ Srovnej s HALÍK, Tomáš. Myslitel „nenáboženského křesťanství“, s. 2.

¹²⁰ BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 252.

¹²¹ Tamtéž, s. 252-253.

Jedním ze znaků moderního nenáboženského člověka je skutečnost, že se obejde bez všech výše představených mylných představ boha jako morální, politické, přírodovědecké, ale také jako filosofické či náboženské pracovní hypotézy boha – všechny do jedné musí podle Bonhoeffera padnout.¹²² Odmítnutí vypomoci si těmito hypotézami patří v Bonhoefferově chápání k člověku 20. století, kterého nazývá „dospělým“: „Mým cílem tedy je, aby Bůh nebyl vpašován do nějakého posledního úkrytu, nýbrž aby byla prostě uznána dospělost světa a člověka, aby člověk ve své světskosti nebyl chápán jako ‚červivý‘, nýbrž konfrontován s Bohem v tom, v čem je nejsilnější.“¹²³ Dospělým Bonhoeffer nazývá stav světa, do nějž vyústil vývoj lidstva v současné moderní době. Člověk v něm odkládá svou infantilní víru, tedy zjišťuje a samostatně si přiznává, že není věčným dítětem, které by si vynucovalo možnost utéct k Bohu pokaždé a pouze v situacích, kdy se mu děje něco špatného.¹²⁴ Bůh nemá být poznáván až na hranicích lidských možností a sil, ale uprostřed života: „Bůh chce, abychom ho poznávali v životě a ne až v umírání, ve zdraví a v síle a ne až v utrpení, jako jednající a ne až jako hřešící.“¹²⁵ Křesťanské apologetice proto Bonhoeffer vytýká její pokusy vrátit dospělého člověka do jeho pubertálního věku, tedy představit mu Boha jako „poručníka“, učinit ho závislým na věcech, na kterých už závislý není, a využít jeho slabostí k účelům, jež jsou mu cizí.¹²⁶ Kromě metafyziky jsme zmínili také kritizovaný individualismus, který naproti tomu dle Bonhoeffera omezuje křesťanství na otázky zajišťující záchranu vlastní duše, podobně jako metafyzické interpretace

---

¹²² Tamtéž, s. 249.

¹²³ Tamtéž, s. 246. Jedná se o překlad německého výrazu „Mündigkeit“.

¹²⁴ Srovnej s PAVLÍK, Martin. *Nenáboženská interpretace u D. Bonhoeffera a její reflexe u J. A. T. Robinsona*, s. 19; s. 20. Toto pojetí rozvádím blíže v citované bakalářské práci na stranách 19-21.

¹²⁵ BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 223.

¹²⁶ Tamtéž, s. 230-231.

odvádějí pozornost od skutečného biblického poselství, a vedou člověka k úvahám, pro které je (pod jejich náboženskou slupkou) nakonec nejdůležitější on sám.¹²⁷

Bonhoefferovy kritické úvahy na adresu spojení křesťanství s metafyzikou a s náboženským individualismem jsou vedené jeho snahou nově „interpretovat“, tedy věrohodně přibližovat svým současníkům křesťanskou zvěst zbavenou všeho zbytečného a balastního, co brání dospělému člověku v porozumění pozvání k životu a Ježíšově bytí pro druhé.

---

¹²⁷ Srovnej s Tamtéž, s. 203: „Cožpak se z vědomí nás všech nevytratila takřka úplně individualistická otázka osobní spásy duše? Nemáme skutečně dojem, že jsou důležitější věci než tato otázka [...]?“

3. Bonhoefferova inspirace Nietzschem? Shody a rozdíly Bonhoefferovy a Nietzscheho kritiky křesťanství

Předchozí kapitola představila základní obrysy tématu kritiky křesťanství nejprve v Nietzscheho spise *Antikrist* a následně v Bonhoefferových vězeňských teologických dopisech. Na následujících řádcích se pokusíme o srovnání vybraných klíčových námětů, abychom načrtli odpověď na otázku, v čem se kritika obou autorů shoduje a rozchází, a zda tedy lze v takto vymezeném rámci mluvit o Bonhoefferově inspiraci Nietzschem. Předtím, než přejdeme k jednotlivým motivům jejich úvah, bylo by chybou přehlédnout a stručně nezmínit několik obecnějších společných znaků, které jsou při srovnání patrné hned na první pohled.

Zvláště nápadný je nejprve osobitý charakter jejich výše zmíněných děl po formální stránce. Způsob vyjádření zkoumaných hodnotících postojů v nich připomíná spíše soubor jednotlivých myšlenek,¹²⁸ či sbírku výroků a postřehů kritického reflexivního rázu. Nietzscheho *Antikrista* patrně nelze považovat za filosofické dílo v běžném smyslu – své myšlenky v tomto spise vyjadřuje útočnou, hluboce promyšlenou, přesto „jednoduchou každodenní řečí“.¹²⁹ Bonhoefferovy vězeňské dopisy, jak již bylo řečeno, nejsou psány s úmyslem jejich pozdější publikace,¹³⁰ jsou pokládány (někdy spolu s celou jeho teologií) jen za „balík fragmentů“,¹³¹ a sotva kdo by je rovněž považoval za klasické teologické pojednání, natož s „nárokem na

---

¹²⁸ Srovnej se STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*, s. 382.

¹²⁹ Viz úvod k poznámkám překladatele v NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 73.

¹³⁰ Viz odkaz v poznámce 92.

¹³¹ „Dietrich Bonhoeffer's Theologie besteht eigentlich nur aus einem Bündel von Fragmenten.“ (HUNTEMANN, Georg. *Der andere Bonhoeffer: Die Herausforderung des Modernismus*. Wuppertal: R. Brockhaus Verlag, 1989, s. 26. ISBN 3-417-12570-7.)

vědeckost“.¹³² Sám Bonhoeffer na to několikrát upozorňuje, a navíc předesílá, že jeho úvahy o nenáboženské interpretaci představují spíše úkol, kterého řešení teprve ohledává, a myšlenky spjaté s tímto tématem považuje za dosud málo prodiskutované a neotesané.¹³³

Pro Nietzscheho i Bonhoeffera je také typické jejich uvádění čtenáře do (záměrných?) paradoxů, kterých si všímá většina vykladačů jejich díla. Nietzscheho výroky jsou proto považované například za „filosofování příkrých, nezprostředkovaných rozporů“¹³⁴ či za „živoucí souhru protikladů“,¹³⁵ a Bonhoefferova teologie bývá někdy zase nazývaná „teologií paradoxů“.¹³⁶ Patrně právě díky této skutečnosti stojí nietzscheovské i bonhoefferovské bádání dnes před podobnou otázkou, která zkoumá, zda lze v Nietzscheho díle odhalit jednotu, celkovou souvislost, či dokonce celoživotní zápas o jedno ústřední filosofické téma, a podobně v Bonhoefferově případě, zda v jeho často fragmentárních spisech nalzáme obsahovou kontinuitu či diskontinuitu.¹³⁷

Oběma myslitelům však nelze upřít především jejich smysl pro budoucnost a vytríbená schopnost číst „znamení doby“. Podobně jako Bonhoeffer poznal novou, kvalitativně odlišnou historickou situaci s jejími výzvami aktuálními především v dů-

---

¹³² Srovnej s KARNETZKI, Manfred. Zu Bonhoeffers Interpretation biblischer Begriffe. In NEUMANN, Peter H. A. „Religionsloses Christentum“ und „nicht-religiöse Interpretation“ bei Dietrich Bonhoeffer. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990, s. 108. ISBN 3-534-05275-7.

¹³³ BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 248; s. 269.

¹³⁴ Srovnej s KOUBA, Pavel. *Nietzsche: filosofická interpretace*, s. 9.

¹³⁵ HEFTRICH, Urs. *Nietzsche v Čechách*, s. 42.

¹³⁶ Viz například HUNTEMANN, Georg. *Der andere Bonhoeffer: Die Herausforderung des Modernismus*, s. 29: „Bonhoeffers Theologie ist eine Theologie der Paradoxien [...]“, či BAUM, Gregory. *The Church For Others: Protestant Theology in Communist East Germany*, s. 99: „Bonhoeffer's theology is full of paradoxes.“

¹³⁷ K diskusi ohledně jednoty v Nietzscheho díle viz například STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*, s. 382-383; k otázkám současného bonhoefferovského bádání o tematické kontinuitě a diskontinuitě Bonhoefferových spisů viz v práci již citovanou studii WÜSTENBERG, Ralf K. *Der große Impulsgeber: Akzente in der Dietrich-Bonhoeffer-Forschung*, s. 4-8.

sledku řady otřesů, kterými evropská společnost procházela už od 19. století,¹³⁸ a které vyžadovaly přehodnocení mimo jiné i nového způsobu hlásání evangelia a místa moderního člověka v něm,¹³⁹ rozeznal několik desítek let před Bonhoefferem i Nietzsche radikální změnu v západním chápání a přístupu k „pravdě“.¹⁴⁰ R. J. Hollingdale to dokládá následujícími slovy: „Ačkoli je mu [Nietzschemu] občas přičítáno, že se sám snažil tuto změnu vyvolat, ve skutečnosti nikdy netvrdil více, než že ji anticipoval a vyvodil z ní důsledky.“ Nietzsche podle Hollingdalea správně poznal, že „dříve měl západní člověk pravdu metafyzickou, pravdu náboženskou, pravdu morální, pravdu rozumovou: nyní už ale rozpoznal, že tyto pravdy nejsou pravdivé; prohlédl je a poznal v nich omyly.“¹⁴¹ Domníváme se, že některé aspekty této přicházející doby bez metafyzické, náboženské a morální pravdy, si uvědomil a zhlédl v Nietzscheho pro tehdejší křesťany jinak nepřijatelné (až rouhavé) kritice křesťanství i Bonhoeffer, a proto se některým jejím tématům vystavil s plnou vážností, a rozhodl se je zpracovat a rozvinout v kontextu svých vlastních úvah.

3. 1. Život a jeho zacílení

Patrně nejnápadnější z nietzscheovských námětů, které sledujeme i v Bonhoefferových teologických vězeňských listech, je otázka lidského života, jeho naplnění

---

¹³⁸ Církevní historik Tomáš Petráček připomíná, že jedním ze zmiňovaných otřesů evropské společnosti 19. století byla relativizace „Zjevení“, a také skutečnost, že „nikdy předtím se tak dramaticky a tak rychle neproměnil obraz světa, ekonomické, kulturní, sociální a politické podmínky života celé populace“. Jednoduše řečeno, „Starý obraz světa se svými jistotami nenávratně mizel, a to budilo úzkost.“ (PETRÁČEK, Tomáš. *Bible a moderní kritika: česká a světová progresivní exegeze ve víru [anti-] modernistické krize*. Praha: Vyšehrad, 2011, s. 33-34. ISBN 978-80-7429-248-4.)

¹³⁹ Srovnej s BAUM, Gregory. *The Church For Others: Protestant Theology in Communist East Germany*, s. 91.

¹⁴⁰ Srovnej s HOLLINGDALE, Reginald John. *Nietzsche*, s. 9.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 9-10.

a zacílení. Abychom výstižněji představili kontext, ve kterém vystupuje toto téma v Bonhoefferových úvahách, použijeme následující schéma:¹⁴²

I. Úvodní otázka: „Kdo je pro nás dnes Kristus?“

II. Základní téma: „Kristus a dospělý svět“.

III. Etické téma: „Apropriaci dospělého světa skrze Ježíše Krista“.

IV. Téma života: „Ježíš si dělá nárok na celý lidský život“.

V. Téma: Biblické „požehnání je apropiací pozemského života pro Boha“.

VI. Eklesiologický závěr: Církev „musí lidem všech povolání říci, co je to život s Kristem, co to znamená ‚existovat pro druhé‘“ (Koncept práce).¹⁴³

Bonhoefferovo chápání života tedy začíná úvodní christologickou otázkou, následně formuluje základní téma své vězeňské teologie (Kristus a dospělý svět), hledá jeho etickou aplikaci, téma života představuje nejdříve v souvislosti s mylným obrazem boha jako „deus ex machina“ (bůh jako odpověď na životní otázky a řešení životních nouzí), aby následně představil biblické pojetí Boha zjeveného v Kristu, který si dělá nárok na celý lidský život ve všech jeho projevech (oslovuje tedy člověka ne jen v jeho problémech, neštěstí a nemoci, ale také v jeho zdraví, síle a štěstí), a nakonec Bonhoeffer zaměřuje základní téma svých úvah na otázku pozemského života s jeho eklesiologickým závěrem, či lépe výzvou pro církev, jejíž pravou identitu spatřuje jen v situacích, je-li tu pro druhé, a dokáže toto své poslání ve světě rovněž autenticky (a konkrétně) komunikovat.¹⁴⁴

---

¹⁴² Přidržíme se schématu, které pro jednodušší orientaci a ve snaze stručně nastínit hlavní myšlenkové důrazy Bonhoefferových teologických dopisů představuje Ralf K. Wüstenberg. Srovnej s WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 37.

¹⁴³ Část I: 30. dubna 1944; II: 8. června 1944; III: 30. června 1944; IV: 30. června 1944; V: 28. července 1944; VI: Koncept práce. Srovnej s NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 198; s. 229; s. 242; s. 242; s. 258; s. 265. (Citováno podle poznámky 53 ve WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*, s. 37.)

¹⁴⁴ Srovnej s Tamtéž, s. 37.

Wüstenberg využívá výše představené schéma především pro naznačení souvislostí mezi Bonhoefferovými vězeňskými reflexemi a Diltheyho filosofií života (jejíž vliv je vzhledem k Bonhoefferovu systematickému čtení jeho díla nepochybný), a dochází k závěru, že Diltheyho pojetí Bonhoeffer zavádí do svých úvah christologicky.¹⁴⁵ Domníváme se však, že Bonhoefferem představené christologické pojetí života¹⁴⁶ nabízí několik paralel i s Nietzscheho filosofií života nastíněnou ve druhé kapitole této práce. Pro podpoření tohoto tvrzení považujeme nyní za klíčové pokusit se zodpovědět otázku, zda se Bonhoeffer v některém ze svých vězeňských dopisů přímo odkazuje na Nietzscheho.

Peter Frick v již citované studii¹⁴⁷ dokládá v chronologickém sledu Bonhoefferova života a díla jeho zájem o Nietzscheho filosofii, ze kterého je patrné, že ji nejen velmi dobře znal, ale nejednou na ni ve svých spisech i explicitně odkazoval.¹⁴⁸ V úvodu diplomové práce jsme také zmínili Frickův podiv právě nad tím, že v Bonhoefferových vězeňských dopisech hraje Nietzscheho myšlení téměř bezvýznamnou roli, ačkoli bychom vzhledem k některým námětům vězeňské teologie (zejména pokud jde o častá kritická pojmenování slabin soudobého křesťanství) očekávali pravý opak.

Frick si všímá, že ve třech dopisech jmenuje Bonhoeffer Nietzscheho přímo, ale pokaždé v jiné souvislosti, a vzhledem k tématu kritiky křesťanství jde o ne příliš

---

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 37-38.

¹⁴⁶ Tímto pojmem jej označuje Wüstenberg: „Bonhoeffer’s christological understanding of life“ či „Christology of life“. Srovnej s Tamtéž, s. 37.

¹⁴⁷ Viz poznámka 16.

¹⁴⁸ Srovnej s FRICK, Peter. Friedrich Nietzsche’s Aphorisms and Dietrich Bonhoeffer’s Theology, s. 176. Frick zde uvádí, že Bonhoeffer poprvé narazil na Nietzscheho myšlenky už během svých gymnaziálních let, podle několika Bethgeho zmínek rovněž víme, že Bonhoeffer vlastnil osm ze šestnácti svazků Nietzscheho sebraných spisů (editovaných Nietzscheho sestrou), a v jedné poznámce také uvedl, že mladý Bonhoeffer měl přečteného celého Nietzscheho velmi pečlivě. Blíže k tomu viz Tamtéž, s. 175-176, zvláště poznámku 5 a 6.

podstatný kontext.¹⁴⁹ Existují však dvě místa, v nichž Bonhoeffer podle Fricka užívá pro koncept nenáboženské interpretace klíčový výraz, který nebyl nikdy vystopován až k Nietzschemu, třebaže je jeho skutečným autorem.¹⁵⁰ Jde o pochopení boha jako „nouzové výpomoci“/„výpomoci z nouze“ [něm. Gott als Lückenfüßer; angl. God as a stop-gap], které Bonhoeffer hodnotí kriticky poprvé v dopise z 29. května 1944 těmito slovy: „[...] Bůh není *výpomocí z nouze*; je nutno poznávat ho nikoli až na hranicích našich možností, nýbrž uprostřed života. Bůh chce, abychom ho poznávali v životě a ne až v umírání, ve zdraví a v síle a ne až v utrpení, jako jednající a ne až jako hřešící.“¹⁵¹ Podruhé tento výraz nacházíme v dopise ze srpna 1944 v části nazvané „Koncept práce“: „Bůh jako pracovní hypotéza, jako *nouzová výpomoc* v našich obtížích se stal zbytečným (jak již řečeno).“¹⁵² Vidíme zde tedy dvakrát použitý původně Nietzscheho výraz „Lückenfüßer“,¹⁵³ který Bonhoeffer vkládá do svých úvah

---

¹⁴⁹ Jedná se o následující dopisy: 12. února 1944; 9. března 1944; 25. března 1944. (Srovnej s Tamtéž, s. 188-189.) V prvním dopise je Nietzsche zmíněn v souvislosti s Bonhoefferovými vzpomínkami na dětství: „Příroda, která patří ke mně a která mě utvářela, je vrchovina: Harz, Durynský les, [...] nietzscheovský Engadin...“ (BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 177); ve druhém dopise nacházíme letmou zmínku o Nietzschem a Kierkegaardovi, které jmenuje jako ty, jež měli jiné „hilaritas“ [lat. veselá mysl] než například Michelangelo, Mozart, Luther atd. (viz Tamtéž, s. 183); v posledním uvedeném dopise Nietzsche zase vystupuje v kontextu Bonhoefferovy a Bethgeho diskuse o krajinomalbě (viz Tamtéž, s. 191.)

¹⁵⁰ Srovnej s FRICK, Peter. *Friedrich Nietzsche's Aphorisms and Dietrich Bonhoeffer's Theology*, s. 189.

¹⁵¹ BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 223.

¹⁵² Tamtéž, s. 263.

¹⁵³ Tento výraz nacházíme původně v Nietzscheho spise *Tak pravil Zarathustra* v části „O kněžích“ v následujícím znění: „Z mezer se skládal duch těchto vykupitelů; ale do každé mezery postavili svůj blud a tuto výplň jmenovali bohem.“ (NIETZSCHE, Friedrich. *Tak pravil Zarathustra*, s. 82.) V českém překladu zkoumaná souvislost mizí, proto zde ocitujeme také původní německé znění: „Aus Lücken bestand der Geist dieser Erlöser; aber in jede Lücke hatten sie ihren Wahn gestellt, ihren Lückenbüßer, den sie Gott nannten.“ (Citováno podle FRICK, Peter. *Friedrich Nietzsche's Aphorisms and Dietrich Bonhoeffer's Theology*, s. 189.) Frick také upozorňuje, že editoři Bonhoefferových sebraných spisů (konkrétně v *DBW 8*) správně poukazují na skutečnost, že tento výraz nacházíme i u Paula Tillicha v jeho knize *Die religiöse Lage der Gegenwart*, ze které Bonhoeffer čerpal pro svůj přednáškový cyklus pronesený v zimním

akcentujících mylnou představu boha, jež představuje v širším kontextu kritiky náboženských představ a metafyzických interpretací.¹⁵⁴

Souhlasíme s Frickem, který za pravděpodobně nejsilnější shodu v myšlení obou myslitelů považuje jejich úplné přijetí lidského života zahrnujícího nejen potíže, výzvy, porážky či utrpení, ale také všechny dobré, příjemné věci a události, které do něj vstupují.¹⁵⁵ Vždyť Bonhoeffer mluví o nutnosti poznávat Boha uprostřed života, víru považuje za celistvý životní akt, a v Ježíšově zvěsti nevidí výzvu k novému náboženství, ale především k životu.¹⁵⁶ Podobně i Nietzsche vyčítá křesťanství představu „boha dobráčka“ („boha pouhého dobra“)¹⁵⁷ zřejmě proto, že z jeho pohledu neodrážela skutečného Boha, který by byl náležitě oddán celku skutečnosti, paradoxům života, tedy nejen jeho světlé, ale i temné a tragické stránce,¹⁵⁸ a za devaluaci života považuje křesťanskou touhu po jakémsi „zásvětnu“ – situaci, kdy těžiště života věřící vědomě cílí ne do tohoto života, ale do „onoho světa“.¹⁵⁹ Přesně tuto spojitost mezi oběma autory výstižně formuluje i Frits De Lange následujícími slovy: „Celá Nietzscheho teologie – dá-li se takto nazvat – je zcela zakotvena v analýze křesťanské zrady Ježíšovy životní praxe. Lze říci, že Bonhoefferova kritická teologie, i když to dělá mnohem konstruktivnějším způsobem, má stejný obsah.“¹⁶⁰

---

semestru 1931-1932. Podle Fricka z toho ovšem nevyplývá Tillichovo autorství zmíněného pojmu, protože svůj skutečný původ má ve výše citovaném Nietzscheho úryvku. (Blíže viz Tamtéž, s. 189.)

¹⁵⁴ V souvislosti s Bonhoefferovým popisem mylných představ boha připomeňme také podobné karikatury („berlička pro unavené“; „záchranná deska pro topící se“ a další) zmíněné ve spise *Antikrist* (blíže viz s. 31-32.)

¹⁵⁵ Srovnej s FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 120.

¹⁵⁶ Srovnej s BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 252-253.

¹⁵⁷ Srovnej s NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 23.

¹⁵⁸ Srovnej s HALÍK, Tomáš; GRÜN, Anselm. *Svět bez Boha: ateismus jako druh náboženské zkušenosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2017, s. 18. ISBN 978-80-7422-524-6.

¹⁵⁹ NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 47.

¹⁶⁰ DE LANGE, Frits. *Aristocratic Christendom: On Bonhoeffer and Nietzsche*, s. 79. „The whole theology of Nietzsche – if one may call it that – is entirely wrapped up in an analysis of the Christian betrayal of

Avšak i přesto, že Bonhoeffer do jisté míry akceptuje Nietzscheho kousavou kritiku, že křesťané často ztrácejí své nejzákladnější lidství, pro Nietzscheho jsou to život popírající síly křesťanství,¹⁶¹ které vedou k lidské ne-přirozenosti, zatímco pro Bonhoeffera vede k plnosti lidského života síla vzkříšeného Krista.¹⁶² V Bonhoefferově chápání být křesťanem a být skutečným člověkem není protimluv, jako u Nietzscheho, ale realita, která je možná právě v Kristu.¹⁶³

Docházíme tedy k závěru, že ačkoli v otázce pojetí života ve svých vězeňských dopisech Bonhoeffer nikde Nietzscheho přímo necituje, pracuje s jeho termínem „Lücken Süßer“ a s dalšími tématy spjatými nejen s tímto pojmem, ke kterým se rovněž staví značně odmítavě. Ve shodě s Nietzschem také považuje pravou transcendenci (sebepřekročení člověka) nikoli v touze po „zásvětnu“, ale v překročení svého sobectví a v zodpovědné lásce k tomuto světu.¹⁶⁴ Avšak podobně jako Diltheyho i Nietzscheho filosofii života Bonhoeffer zavádí do svých úvah christologicky, jak jsme nastínili výše.

Jesus' life practice. One can say that Bonhoeffer's critical theology, though in a more constructive manner, has the same content."

¹⁶¹ Viz zejména Nietzscheho aforismus 7 (Tamtéž, s. 16-17.)

¹⁶² Srovnej s FRICK, Peter. Friedrich Nietzsche's Aphorisms and Dietrich Bonhoeffer's Theology, s. 191-192. Bonhoeffer navíc podle Fricka překonává Nietzscheho obvinění, že v křesťanství nemá morálka ani náboženství žádný kontakt s realitou, a dodává: „There is perhaps no theologian of the twentieth century who emphasized ‚this-worldly‘ living as much as did Bonhoeffer. Just as Nietzsche was ready to affirm all of life unconditionally without recourse to an ‚other-worldly‘ reality, Bonhoeffer likewise calls the Christian to a life that is unconditionally rooted in all of this world's reality. Only then ‚one becomes a human and a Christian.‘“ (Tamtéž, s. 192.)

¹⁶³ Srovnej s Tamtéž, s. 193.

¹⁶⁴ Srovnej s HALÍK, Tomáš. Myslitel „nenáboženského křesťanství“, s. 2. Na tomto místě považujeme za důležité zmínit také zajímavý postřeh, se kterým v již výše citované studii přichází Frits De Lange. Uvádí zde, že Bonhoeffer už v jedné své přednášce z roku 1933 tvrdí, že křesťané, kteří následují Ježíšovu cestu, nemají k dispozici žádný (další) svět „v záloze“. Mínil tím, že nemohou žít jako „Hinterweltler“, tedy obyvatelé jakéhosi duplicitního světa, jak je to obvyklé v náboženství. Zmíněný německý výraz, který zde Bonhoeffer používá, byl podle Fritse vytvořený a poprvé použitý právě Nietzschem (odkazuje se zde rovněž na tuto publikaci: GODSEY, John D. *Preface to Bonhoeffer: The Man and Two of His Shorter Writings*. Philadelphia: Fortress Press, 1965, 73 s. ISBN 978-1-4982-2577-9). Více k tomuto viz

Zjednodušeně lze rovněž říci, že to, co Bonhoeffer přidává k Nietzscheho filosofii života, spočívá v onom opakujícím se dodatku [život] „pro druhé“. Jako by život v Bonhoefferově optice byl skutečným životem právě a jen tehdy, pokud není útekem do „onoho světa“ (a v tom se plně shoduje s Nietzsche), ale je zacílen k zodpovědné angažovanosti ve světě a stává se životem pro druhé. V tomto smyslu lze tvrdit, že Bonhoefferova kritika náboženského individualismu¹⁶⁵ navazuje na Nietzscheho kritická slova o křesťanské „politováníhodné osobní samolibosti“ a na otázky spásy duše (které dle něj jen šikovně zastírají přístup vyjádřený heslem „svět se točí kolem mě“, tedy že „náboženský člověk myslí jen na sebe“¹⁶⁶), ba dokonce je překonává.

V kontextu těchto úvah budí pozornost (a svým způsobem také zrcadlí výše řečené) i pohled do původního německého znění spisu *Antikrist*, ve kterém nacházíme zvláštní Nietzscheho výraz „Für-sich-sein“ [bytí-pro-sebe], jimž se pokouší vystihnout povyšenecký a opovrhující přístup ze strany teologa ke „zdravému rozumu, smyslům, poctám, radostnému životu/blahobytu a vědě“.¹⁶⁷ Nemusí jít toliko o náhodu, že Bonhoeffer (nejen) ve své kritice individualistického přístupu náboženského člověka používá výraz v opačném smyslu: „Für-andere-dasein“ [bytí-pro-druhé].¹⁶⁸

DE LANGE, Frits. *Aristocratic Christendom: On Bonhoeffer and Nietzsche*, s. 79. Zmíněná obsahová souvislost se jeví nápadně i v Bonhoefferových a Nietzscheho úvahách zkoumaných v této práci.

¹⁶⁵ Viz k tomu s. 40-41.

¹⁶⁶ Srovnej s NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 47; s. 69.

¹⁶⁷ Srovnej s Tamtéž, s. 17. Teolog v tomto textu představuje náboženského člověka par excellence, kterého Nietzsche navíc označuje přímo za svůj protiklad: „Treba povedať, koho pociťujeme ako svoj opak – teológov a všetko, čo má v tele krv teológov“ (viz Tamtéž, s. 17.) V synonymickém smyslu ke slovu teolog zde Nietzsche mluví i o knězi či „idealistovi“: „Idealista, celkom ako kňaz, má v rukách (a nielen v rukách!) všetky veľké pojmy a s blahosklonným opovrhovaním ich rozohráva proti ‚zdravému rozumu‘, proti ‚zmyslom‘, proti ‚poctám‘, ‚dobrému životu‘ a ‚vede‘: také veci vidí pod svojou úroveňou, ako škodlivé a zvädzajúce sily, nad ktorými sa vznáša ‚duch‘ vo svojom čírom bytí-sám-pre-seba“ (Tamtéž, s. 17.) Skutečnost, že Nietzsche v tomto úryvku vytváří zvláštní slovní spojení pro-sebe-bytí, si všímá i překladatelská poznámka 39 (viz Tamtéž, s. 77.)

¹⁶⁸ Srovnej s BONHOEFFER, Dietrich. *Widerstand und Ergebung*, s. 558. „Das ‚Für-andere-dasein‘ Jesu ist die Transzendenzerfahrung! [...] Unser Verhältnis zu Gott ist [...] ein neues Leben im ‚Dasein-für-andere‘, in der Teilnahme am Sein Jesu.“ S výše vyslovenou domněnkou jsme se v sekundární literatuře nikde

3. 2. Dospělý člověk

Druhý výrazný motiv, který se jeví jako důležitý pro naše srovnání, představuje otázka dospělého člověka. Podle schématu představeného na straně 45 jde o základní téma všech Bonhoefferových teologických vězeňských dopisů, dotýká se tedy i jeho ostatních námětů, a proto jej nelze úplně oddělit ani od úvah nastíněných v předchozí podkapitole.¹⁶⁹

Stine Holte hned v úvodu své nedávné studie zabývající se Bonhoefferovým pojetím dospělosti¹⁷⁰ ukazuje, že toto téma bylo aktuální už pro řadu filosofů zvláště devatenáctého a dvacátého století, a právě Bonhoeffera považuje za patrně nejslavnější příklad skutečnosti, že zmíněná problematika nebyla lhostejná ani protestantské teologii.¹⁷¹ Bonhoeffer ve svých slovech o dospělosti (či dospělém světě/člověku) zřejmě navazuje na Kanta,¹⁷² v jehož spisech pojem „Mündigkeit“ [dospělost] vystupuje v rámci kontextu úvah o osvícenství, a rozumí mu jako postupnému opouštění fáze dětství a přebírání odpovědnosti za vlastní myšlenky a činy.¹⁷³ Zatímco Kantovu

---

nesetkali a stála by za bližší přezkoumání. Do diskuse tematizující pojmy „Für-sich-sein“, „Für-ein-ander-sein“ (a další) dává nahlédnout dílo Nietzscheho současníka a jednoho z nejvýznamnějších katolických teologů své doby Hermana Schella. Srovnej s VOGEL, Jiří. *Herman Schell, apologeta a dogmatik. Dílo katolického modernisty a jeho vliv na Církev československou husitskou*. Brno: L. Marek, 2001, s. 72-77. ISBN 80-86263-18-5.

¹⁶⁹ Některá témata se tedy v obou podkapitolách prolínají a jejich zčásti umělé rozdělení (3. 1. Život a jeho zacílení; 3. 2. Dospělý člověk) má ve 3. kapitole sloužit především k lepší přehlednosti. Připomeňme také, že většina zkoumaných námětů se vzájemně překrývá a doplňuje už v obou primárních zdrojích.

¹⁷⁰ Viz HOLTE, Stine. Bonhoeffer's notion of maturity and the possibility of redemption: A reading in light of Kant, Nietzsche and Levinas. *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 67, no. 2 (2013), s. 144-165. ISSN 0039-338X.

¹⁷¹ Viz Tamtéž, s. 145.

¹⁷² Srovnej také s FISCHER, Hermann. *Protestantische Theologie im 20. Jahrhundert*, s. 149.

¹⁷³ Srovnej s HOLTE, Stine. Bonhoeffer's notion of maturity and the possibility of redemption: A reading in light of Kant, Nietzsche and Levinas, s. 145-146. Rozdíl mezi Bonhoefferovým a Kantovým pojetím dospělosti/dospělého člověka vymezuje například Michal Valčo těmito slovy: „V tomto sa mýlil Immanuel Kant. Ten totiž predpovedal zánik náboženstva ako takého po tom, ako spoločnosť dospeje k urči-

přístupu k dospělosti Holte rozumí jako „etické autonomii“, Nietzscheho pojetí označuje za „estetickou autonomii“, jelikož už v jeho spise *Mimo dobro a zlo*¹⁷⁴ definuje dospělost člověka [Reife des Mannes] – na rozdíl od Kanta – jako „seriózní hravost“, kterou jsme prožívali jako děti.¹⁷⁵

S Kantovým a Nietzscheho pojetím má Bonhoeffer ve svém chápání dospělosti společné zohlednění otázky náboženství, a podobně jako tito myslitelé i Bonhoeffer nahlíží „Mündigkeit“ jako projev autonomie. Ve vězeňských úvahách však tato autonomie neznamená popření skutečnosti, že by se lidské já nemohlo vztahovat k něčemu transcendentnímu, a nebylo jím ovlivňováno. Pokud bychom pojem autonomie a transcendence postavili proti sobě jako vzájemně si odporující skutečnosti, lze tvrdit, že Bonhoeffer ve svém pojetí dospělého člověka usiluje o zachování obou těchto pojmů, a žádné z nich nepředstavuje „na úkor“ druhého. Dospělý, nenáboženský člověk je tedy v Bonhoefferově optice autonomní, a zároveň v blízkém vztahu k Bohu.¹⁷⁶

Nastíněné pochopení života dospělého člověka propojující samostatnost a současně etickou odpovědnost ve světě (plynoucí z porozumění svého bytí jako bytí pro

---

tému stupňu osvietenia. Bol presvedčený, že spoločnosť sa postupne do tej miery ‚racionalizuje‘, že všetky ‚náboženské poverky a mýty‘ sa stanú nepotrebné, a že príde éra rozumu, očisteného od samotnej potreby po náboženskom, duchovnom rozmere života. [...] Bonhoefferové úvahy o ‚nenáboženskom‘ človeku nie je správne vnímať tak, že sa jedná o čisto racionálneho pragmatika a utilitaristu, zbaveného akejkol'vek túžby po duchovne.“ (Viz poznámka 48 ve VALČO, Michal; VALČOVÁ, Katarína. Dietrich Bonhoeffer, s. 86.) Pro detailnější vhled do problematiky vztahu Bonhoefferovy teologie a Kantovy filosofie viz FLOYD, Wayne W. Encounter with an Other: Immanuel Kant and Georg W. F. Hegel in the Theology of Dietrich Bonhoeffer. In FRICK, Peter [ed.]. *Bonhoeffer's Intellectual Formation: Theology and Philosophy in His Thought*, s. 83-119.

¹⁷⁴ NIETZSCHE, Friedrich. *Mimo dobro a zlo: předehra k filosofii budoucnosti*. Praha: Aurora, 2003. 200 s. ISBN 80-7299-067-5.

¹⁷⁵ Srovnej s HOLTE, Stine. Bonhoeffer's notion of maturity and the possibility of redemption: A reading in light of Kant, Nietzsche and Levinas, s. 147; s. 149. Holte Nietzscheho překvapující pojetí přibližuje následovně: „Paradoxically, maturity is here not linked to the leaving behind of childhood, but to the serious playfulness one had as a child. The meaning of such maturity may be understood by looking at his notion of autonomy, understood as creative or aesthetic...“ (Tamtéž, s. 149.)

¹⁷⁶ Srovnej s Tamtéž, s. 152-153; s. 155.

druhé), patrně nejlépe vystihují Bonhoefferova následující slova: „A nebyli bychom opravdoví, kdybychom neuznali, že musíme žít ve světě – ,etsi deus non daretur‘. Poznáváme to právě – před Bohem! Bůh sám nás nutí k tomuto poznání. Tak nás naše dospělost vede k pravdivému poznání našeho postavení vůči Bohu. Bůh nám dává vědět, že musíme žít, jako bychom se bez něho mohli obejít.“¹⁷⁷ Bonhoeffer zde dochází k pozoruhodné představě, že velký dějinný vývoj na cestě k dospělosti a autonomii světa,¹⁷⁸ je veden Bohem, jenž sám směřuje člověka k této samostatnosti, a učí jej vyrovnat se s novou skutečností ve smyslu výše citovaných slov: „jako by Boha nebylo“.¹⁷⁹ Bonhoeffer z dvojice slov „autonomie“ a „transcendence“ (jinými mysliteli často spatřovaných ve vzájemném protikladu) ve svých úvahách neškrtná ani jedno, a jak jsme ukázali výše, jedinečným způsobem naznačuje nutnost jejich oboustranné provázanosti – dospělost jako zkušenost lidské autonomie je v jeho optice totiž možná právě „před Bohem“ a ve vztahu ke konkrétnímu bližnímu.¹⁸⁰

Dospělý člověk je tedy dle Bonhoeffera konfrontován se skutečností bez Boha, a nenáboženskou interpretací chce „očistit“ především všechny staré a mylné náboženské představy, které si člověk do Boha vkládal.¹⁸¹ Lze předpokládat, že

---

¹⁷⁷ BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 248.

¹⁷⁸ Sám Bonhoeffer mluví o autonomii: „K historické stránce věci: je to jeden velký proces, který vede k autonomii světa. [...] Všude je myšlenkovým cílem autonomie člověka a světa.“ Poslední citovaná věta zaznívá v závěru Bonhoefferova výčtu jmen významných myslitelů (Herbert z Cherburgu, Montaigne, Bodin, Machiavelli, Hugo Grotius, Descartes, Spinoza, Kant, Fichte, Hegel), v jejichž spisech spatřuje zkoumaný důraz. Viz Tamtéž, s. 248.

¹⁷⁹ Bonhoefferův latinský výrok „etsi deus non daretur“ bývá do češtiny překládán i ve znění „i kdyby nebylo Boha“ (viz například BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 248.)

¹⁸⁰ Srovnej s následujícími Bonhoefferovými výroky: „Ježíšovo ‚bytí pro druhé‘ je zkušeností transcendence! Teprve ze svobody vůči sobě samému, z ‚bytí pro druhé‘ až k smrti vyvěrá všemoc, vševědoucnost, všudypřítomnost. Víra je účastí na tomto Ježíšově bytí.“ (Tamtéž, s. 263); „Transcendentno není v nekonečných, nedosažitelných úkolech, nýbrž v konkrétním, dosažitelném bližním.“ (Tamtéž, s. 263-264); „Bůh v lidské podobě – [...] ‚člověk pro druhé‘! – proto Ukřižovaný. Člověk, který žije z transcendence.“ (Tamtéž, s. 264.)

¹⁸¹ Srovnej se SMOLÍK, Josef. *Současné pokusy o interpretaci evangelia*. Praha: OIKOYMENH, 1993, s. 41. ISBN 80-85241-43-9.

Kohákovu interpretaci Nietzscheho slavného výroku „bůh je mrtev“ ve smyslu „plná tíha odpovědnosti se přesunula na nás“,¹⁸² by v takto pochopeném významu dospělosti dokázal podepsat a plně přijmout za svou i Bonhoeffer. Výstižně Nietzscheho pojetí smrti boha představuje i Mojmir Hrbek: „Smrt Boha znamenala osvobození lidské vůle, přechod od příkazu ‚toto máš činit‘ k jeho svobodnému ‚tak chci‘. [...] Dostává se do období svého nového rozhodování o sobě samém.“¹⁸³ Dospělost člověka a důraz na život „i kdyby nebylo Boha“ nemá být z Bonhoefferova pohledu podnětem k polemice či apologetice,¹⁸⁴ vždyť zrovna chabé křesťanské apologetické pokusy Nietzsche kritizoval nejvíce, protože nezohledňovaly novou historickou situaci vyžadující mnohá přehodnocení tradičních přístupů k sekulárnímu člověku. Bonhoeffer si je Nietzscheho kritiky i této nové situace vědom, a považuje ji za skutečnost, se kterou se křesťanství musí vyrovnat právě z hlediska evangelia.¹⁸⁵

V kontextu Bonhoefferových úvah o dospělém člověku ve srovnání s Nietzscheho myšlením se zdá být důležitý také jeho následující výrok: „Křesťan není nějaký ‚homo religiosus‘, nýbrž prostě člověk, tak jako Ježíš. [...] Později jsem poznal a poznávám až do této chvíle, že se člověk učí věřit teprve uprostřed plně pozemského života. Když se člověk zcela vzdal myšlenky někoho ze sebe udělat – ať už světce nebo obráceného hříšníka nebo muže církve (tak zvanou kněžskou osobnost!), spravedlivého nebo nespravedlivého, nemocného nebo zdravého – a v tom vidím pozemskost, že totiž žije všemi úkoly, problémy, úspěchy a neúspěchy, zkušenostmi a bezradnostmi – [...] tehdy prožívá opravdově ne vlastní utrpení, nýbrž utrpení Boží ve světě, tehdy bdí s Kristem v Getsemanech, a já si myslím, že v tom je víra, v tom je metanoia; tak se stává člověkem, křesťanem.“¹⁸⁶ V tomto úryvku si můžeme všimnout

---

¹⁸² KOHÁK, Erazim. *Člověk, dobro a zlo. O smyslu života v zrcadle dějin. Kapitoly z dějin morální filosofie*. Praha: JEŽEK, 1993, s. 240. ISBN 80-901625-3-3.

¹⁸³ HRBEK, Mojmir. „Smrt Boha“ v Nietzscheho filosofii, s. 55.

¹⁸⁴ Srovnej s BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 234.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 234.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 254; s. 255.

nejen ozvěnu Nietzscheho filosofie života (a také myšlenku, zjednodušeně řečeno, že bezvýhradné přijetí života s sebou nese i hlubší porozumění toho, co znamená být člověkem),¹⁸⁷ ale v úvodním Bonhoefferově výroku o tom, že křesťan není žádný „homo religiosus“, lze zaslechnout i jeho vymezení se vůči Nietzscheho samozřejmému označení křesťana za religiózního člověka: „Religiózný človek, ako ho chce mať cirkev...“¹⁸⁸ A navíc jej podle Nietzscheho slov „chce mít“ takto i církev – vůči podobnému chápání se Bonhoeffer ostře ohrazuje poukazem na to, že nejen náboženství či církev, ale i člověk sám se musí vzdát myšlenky někoho ze sebe udělat. Autentická víra dle Bonhoeffera totiž není, Nietzscheho slovy, zavřením očí před sebou samým¹⁸⁹ a přijetím jakési náboženské pózy, ale tím, co souvisí především s pozemskostí, s přijetím nového života v bytí pro druhé, tedy v účasti na Ježíšově bytí a Božím utrpení ve světě.¹⁹⁰ Vždyť křesťan, jak říká Bonhoeffer, je prostě člověk, tak jako Ježíš.¹⁹¹

Při zkoumání vztahu mezi Bonhoefferovými myšlenkami o dospělosti a Nietzscheho filosofií se rovněž nabízí otázka, v jakém smyslu lze srovnávat Bonhoefferovo pojetí dospělého člověka s Nietzscheho konceptem nadčlověka. Vzhledem ke skutečnosti, že myšlenka nadčlověka je ústředním námětem zejména Nietzscheho knihy *Tak pravil Zarathustra*, a ve vězeňských listech nenacházíme žádné ohrazení se vůči této spojitosti, ba dokonce jej Bonhoeffer ani nezmiňuje,¹⁹² odkážeme zde na Frickovu

---

¹⁸⁷ Zde se odkazujeme na Petera Fricka, který na tuto spojitost upozorňuje také – viz FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 121.

¹⁸⁸ NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 55.

¹⁸⁹ Srovnej s Tamtéž, s. 18.

¹⁹⁰ Srovnej s BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, s. 255; s. 263.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 254.

¹⁹² Srovnej s FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 112: „Somewhat astoundingly, Bonhoeffer [in *Letters and Papers from Prison*] neither mentions nor hints at such Nietzschean ideas as *Übermensch*, the revaluation of values beyond good and evil, or faithfulness to the earth.“

studii, která se touto otázkou zabývá blíže,¹⁹³ a představíme jen stručné konstatování nabízející možný způsob čtení nastíněné problematiky. Při zohlednění výhradně Bonhoefferovy vězeňské teologie a Nietzscheho spisu *Antikrist* lze říci, že reflexe o dospělém člověku se s konceptem nadčlověka setkávají pouze do té míry, do jaké myšlenkám o nadčlověku rozumíme především optikou převratu v kladení hodnot¹⁹⁴ a převzetím odpovědnosti za budoucnost¹⁹⁵ bez útěku do „onoho světa“, které zdánlivě umožňují se z této odpovědnosti za svět vymanit.¹⁹⁶ Avšak v Nietzscheho i Bonhoefferových úvahách, které blíže konkretizují tyto obecné podněty, míří oba myslitelé k jiným etickým, teologickým i filosofickým závěrům.

Na konec poslední kapitoly zkoumající překryv vybraných Nietzscheho a Bonhoefferových námětů uvedeme ještě jedno podstatné a patrně i závažnější zjištění. Ve druhé polovině Nietzscheho *Antikrista* totiž narážíme na krátký oddíl, který svým obsahem zdánlivě nezapadá do celkového kontextu a vyznění spisu. Nacházíme zde tato slova: „[...] v podstate bol len jeden kresťan, a ten umrel na kríži. [...] len kresťanská prax, život, aký žil ten, čo zomrel na kríži, je kresťanstvo. Ešte dnes je taký život možný, pre určitých ľudí je dokonca potrebný: to pravé, pôvodné kresťanstvo bude možné v každom čase...“¹⁹⁷ S názorem obsaženým v tomto úryvku se setkáváme i později v Nietzscheho nedokončené a neautorizované kompilaci s názvem *Vůle k moci*, ve které shodně rozlišuje mezi křesťanstvím a tím, co činil a chtěl jeho zakladatel

---

¹⁹³ Jde o studii poprvé prezentovanou na Mezinárodním kongresu D. Bonhoeffera v Praze v roce 2008: FRICK, Peter. Nietzsche's ‚Übermensch‘ and Bonhoeffer's ‚mündiger Mensch‘: Are They of Any Use for a Contemporary Christian Anthropology? *Sino-Christian Studies: An International Journal of Bible, Theology & Philosophy*, no. 7 (2009), s. 9-42. ISSN 1990-2670. Viz také FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 105-126.

¹⁹⁴ Srovnej s HRBEK, Mojmír. „Smrt Boha“ v Nietzscheově filosofii, s. 55.

¹⁹⁵ Srovnej s KOUBA, Pavel. *Nietzsche: filosofická interpretace*, s. 56.

¹⁹⁶ Viz BAUM, Gregory. *The Church For Others: Protestant Theology in Communist East Germany*, s. 101.

¹⁹⁷ NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*, s. 43. Kromě citovaného aforismu 39 nacházíme podobná slova také v aforismu 35 – viz Tamtéž, s. 40.

Ježíš.¹⁹⁸ Těchto nečekaných Nietzscheho slov o Ježíši si všímá také Halík a vystihuje je následujícími slovy: „Ve spisu Antikrist, patrně nejagresivnějším protikřesťanském pamfletu, který byl kdy napsán, vytryskne najednou uprostřed fortissima tympánů kleteb, urážek a rouhání lyrická píseň lásky k Ježíši Nazaretskému, ,tomu jedinému křesťanu, který kdy žil.“¹⁹⁹

Nietzscheho i Bonhoefferův směr uvažování o jediném skutečném a následováníhodném křesťanství žitým Ježíšem se na tomto místě mimořádně a na první pohled překvapivě prolíná. Křesťanství, jak jsme několikrát ukázali (a dokazuje to i výše citovaný úryvek), není ani pro Bonhoeffera, ani pro Nietzscheho souborem přesvědčení, ale především novým životem.²⁰⁰ Bonhoeffer navíc ve své kritice křesťanství opakovaně (a pokaždé jiným způsobem)²⁰¹ zaměřuje svou pozornost předně na Ježíšovu osobnost, učení i život, a tak jeho vězeňské dopisy můžeme zpětně nahlížet zejména s ohledem na jejich christocentrický základ. Právě v christologickém zarámování vězeňských úvah spatřujeme Bonhoefferovo překonání všech nietzscheovských motivů, které jsme dosud vysledovali.

---

¹⁹⁸ Srovnej s HOLLINGDALE, Reginald John. *Nietzsche*, s. 8; s. 227.

¹⁹⁹ HALÍK, Tomáš; GRÜN, Anselm. *Svět bez Boha: ateismus jako druh náboženské zkušenosti*, s. 17.

²⁰⁰ Halík proto o takovém pojetí křesťanství mluví jako o „praxi lásky bez hranic“ (Tamtéž, s. 17.)

²⁰¹ Viz Wüstenbergovo schéma Bonhoefferových vězeňských teologických listů na straně 45.

Závěr

Předkládaná diplomová práce nastiňuje myšlenky nenáboženského křesťanství Bonhoefferovy vězeňské teologie v poněkud jiném světle, než v jakém jsou v současné době obvykle čteny a vykládány laickou i odbornou veřejností. A není se čemu divit – letmé přečtení Nietzscheho nejbouřlivější kritiky křesťanství vyjádřené ve spise *Antikrist* zavdává pro mnohé spíše řadu důvodů k pohoršení nad jejím obsahem (jak se tak ostatně v některých křesťanských kruzích děje s odmítavou razancí), než že by vedla k otázce, zda může být v jistých ohledech i oslovující. Ale co když k ní právě druhou zmiňovanou optikou přistoupil Dietrich Bonhoeffer, jedna z nejinspirativnějších osobností nejen křesťanského světa minulého století? Měnil by se tím pohled na Bonhoefferovy vězeňské teologické texty, kterým bylo navíc znemožněno jejich rozvinutí a dokončení, anebo i na Nietzscheho myšlenky, jež byly koneckonců v důsledku té samé ideologie nacistického Německa nejednou zneužité?

Zatímco druhá otázka přesahuje rámec vytyčený v této studii a vyžadovala by další a obsáhlejší výzkum, odpověď na první otázku je nepochybná. Na základě prostudování vymezené primární a dostupné sekundární literatury předložená diplomová práce nejprve stručně přistoupila k problematice Bonhoefferovy recepce filosofie z hlediska dějin bádání, následně představila klíčová témata Nietzscheho i Bonhoefferovy kritiky křesťanství, a nakonec srovnala dva její nejnápadnější společné náměty – pojetí života a dospělého člověka – a s nimi související otázky. Je zřejmé, že Bonhoeffer v Nietzscheho kritice přes její ráznost a občasnou nevybíravost poznal především hloubku jejích filosofických motivů,²⁰² a namísto snahy zažehnat její výzvy upozorňující na novou situaci člověka, či se jim přímo vyhnout, se rozhodl vzít je teologicky vážně.

---

²⁰² Výzvu k ohledání závažnosti filosofických kořenů Nietzscheho kritiky ve spise *Antikrist* a zejména k zodpovězení otázek, které nabízí, nacházíme například i u Karla Jasperse – viz JASPERS, Karl. *Nietzsche und das Christentum*. Hameln: Fritz Seifert, 1946, s. 79-80. ISBN neuvedeno.

Překryv vybraných úvah a motivů z pera těchto dvou německých myslitelů vystupuje nejzřetelněji v jejich kritice křesťanství, které se odvrací od tohoto světa směrem k jakési transcendentní říši „onoho světa“ (v němčině také označováno výrazy „Diesseits“ a „Jenseits“),²⁰³ což se promítá nejen ve zmíněném pojetí života a dospělosti člověka, ale i v jeho mylných představách, v nichž kupříkladu Boha staví toliko do role zachránce lidí ocitajících se v tísnivých životních situacích. Bonhoefferovy myšlenky o zvěstování evangelia modernímu, tedy dospělému člověku osvobozenému od falešných (náboženských) nánosů, který se cítí být silným, zdatným a duchovně zdravým,²⁰⁴ mohou být inspirovány Nietzscheho nárokem na odstranění všech „zásvětí a vytáček“,²⁰⁵ nárokem na v jeho chápání křesťany dosud odmítanou nutnost přitakat ze všech sil životu, čehož je schopný pouze člověk zbavený všech útěků, útočišť a slabin.²⁰⁶

Zjistili jsme také, že význam Bonhoefferem použitého označení Boha jako „nouzové výpomoci“ [něm. Lückenfüßer] zčásti odpovídá kontextům kritiky vyslovené vůči křesťanství Nietzsche, který je, jak jsme ukázali s odkazem na Frickovo zjištění, i jeho původním autorem.²⁰⁷ Jako reakce na Nietzscheho kritická slova o křesťanském „Für-sich-sein“ [bytí-pro-sebe] se jeví nápadně rovněž Bonhoefferův důraz na pojem

---

²⁰³ Srovnej s HOLTE, Stine. Bonhoeffer's notion of maturity and the possibility of redemption: A reading in light of Kant, Nietzsche and Levinas, s. 159. Stine Holte, která se ve své komparativní studii zabývá také pojmem „redemption“, upozorňuje na další zajímavou souvislost: „Christian life for Bonhoeffer is about this-worldliness and not a redemption *from* the world, but – as Nietzsche had claimed – *to* the world. [...] One of things Bonhoeffer learns to appreciate in prison is also what he calls the polyphony of life, which also brings in valuing of the aesthetical dimension that is so important to Nietzsche.“ (Tamtéž, s. 159-160.)

²⁰⁴ Srovnej s PAVLÍK, Martin. *Nenáboženská interpretace u D. Bonhoeffera a její reflexe u J. A. T. Robinsona*, s. 26.

²⁰⁵ Takto Nietzscheho slova vystihuje český filosof Jan Patočka – viz PATOČKA, Jan. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha: Academia, 1990, s. 102. ISBN 80-200-0263-4.

²⁰⁶ Tamtéž, s. 102.

²⁰⁷ Frick však zmíněný pojem a jeho význam v rámci Bonhoefferovy teologie a Nietzscheho filosofie ve své studii hlouběji nereflektuje.

opačného smyslu: „Für-andere-dasein“ [bytí-pro-druhý]; pro tuto domněnku však nenacházíme oporu v sekundární literatuře. I přesto, že se Bonhoefferova i Nietzscheho kritika zejména metafyziky a křesťanského individualismu v řadě ohledů překrývá, souhlasíme s Van Nessem, který si všímá, že i tam, kde se v některých svých raných spisech či kázáních Bonhoeffer přímo odvolává na Nietzscheho myšlenky, vždy vedle toho předkládá svou vlastní teologii.²⁰⁸ Domníváme se, že to samé lze tvrdit i o vězeňské teologii, ve které jsou výše představené nietzscheovské náměty rámovány především Bonhoefferovou christologií.²⁰⁹

V úvodu jsme se taktéž rozhodli ověřit a doplnit hypotézy vybraných studií, které se při zkoumání Nietzscheho vlivu na Bonhoefferovu vězeňskou teologii různí. Přikláníme se k závěru, že Frickův výrok o bezvýznamnosti Nietzscheho myšlenek ve vězeňských dopisech je pravdivý do té míry, že v nich Nietzsche není nikde přímo citován.²¹⁰ Sám Frick však, jak jsme uvedli, později dochází k tomu, že Bonhoeffer s Nietzschem sdílí zásadní pojem pro kritizovanou představu boha jako „nouzové výpomoci“. Ve snaze o posouzení obou v úvodu práce uvedených hypotéz se tedy zdá být rozhodující především to, jakou důležitost přikládáme jednotlivým nepřímým a často jen naznačeným, přesto v Bonhoefferových listech patrným nietzscheovským motivům. Uvědomujeme si mnohem zřetelněji, že neucelenost zkoumaných dopisů a v práci několikrát připomínaná absence přímých odkazů na Nietzscheho filosofii jednoznačné uvážení dosahu jejího vlivu na Bonhoefferovo myšlení notně znesnadňují.

---

²⁰⁸ Srovnej s VAN NESS, Peter H. Bonhoeffer, Nietzsche, and Secular Spirituality. *Encounter*, vol. 52, no. 4 (Autumn, 1991), s. 336. ISSN 0013-7073. Van Ness v této studii navíc připomíná, že některé Nietzscheho kritické úvahy přijímal už Bonhoefferův učitel Karl Barth. Bonhoeffer však nakonec Barthův pozitivismus (stejně jako Kantův a priorismus) odmítá. Blíže k tomu viz Tamtéž, s. 335-338.

²⁰⁹ Souhrnně a na obecnější úrovni tato slova podtrhuje Peter Frick: „In other words, for Bonhoeffer philosophy is important for his theological reflections, but always in the sense that philosophical insights must support his theological thinking and not undermine it.“ (FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*, s. 182.)

²¹⁰ Výjimkou jsou tři dopisy, které jsou však z hlediska úvah o nenáboženském křesťanství zcela nedůležité. Blíže viz poznámka 149.

Vybrané téma diplomové práce nás také zavedlo na pole vyžadující alespoň základní přehled různých filosofických interpretací Bonhoefferových úvah rozvíjených v posledním roce jeho života. Zejména v první kapitole jsme shledali, že úsilí ohledávat filosofické pozadí Bonhoefferových myšlenek byla typická zvláště pro sedmdesátá léta minulého století, avšak od té doby tomuto přístupu (až na několik výjimek) patrně není věnovaná dostatečná pozornost – většina prostudovaných studií Bonhoefferův vztah k Nietzschemu ani k ostatním filosofům blíže neproblematizuje a často jej nechává bez povšimnutí. Lze předpokládat, že příčiny této skutečnosti mohou souviset s obavami ze závěrů, ke kterým v minulosti dospěly opačné snahy, tedy že nepoměrem mezi rostoucím počtem nových otázek a nedostatkem uspokojivých odpovědí²¹¹ ve skutečnosti bonhoefferovské bádání buď rozmělnily, anebo jeho pozornost odvedly k vlastním tématům, jež s Bonhoefferovými původními myšlenkami nekorespondovaly, a zpětně jsou považovány za chybné.²¹² Souhlasíme však s Ralfem Wüstenbergem, který nepochopení Bonhoefferovy teologie připisuje především přehlížení jejího christologického jádra, a domníváme se, že při zohlednění této skutečnosti se v zájmu preciznějšího porozumění její hloubky jeví právě analýza Bonhoefferových filosofických kořenů nejen jako důležitá, ale přímo nezbytná.²¹³

---

²¹¹ Srovnej s WÜSTENBERG, Ralf K. *Glauben als Leben: Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*, s. 345.

²¹² Viz k tomu například VALČO, Michal; VALČOVÁ, Katarína. *Dietrich Bonhoeffer*, s. 98.

²¹³ Srovnej s WÜSTENBERG, Ralf K. *Philosophical Influences on Bonhoeffer's „Religionless Christianity“*, s. 138.

Seznam použité literatury

Prameny:

BONHOEFFER, Dietrich. *Widerstand und Ergebung*. GREMMELS, Christian; BETHGE, Eberhard; BETHGE, Renate; TÖDT, Ilse [ed.]. Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1998. 776 s. Dietrich Bonhoeffer Werke, 8. sv. ISBN 3-579-01878-7.

BONHOEFFER, Dietrich. *Letters and Papers from Prison*. GRUCHY, John W. [ed.]. Minneapolis: Fortress Press, 2010. 750 s. Dietrich Bonhoeffer Works English, 8. sv. ISBN 978-0-8006-9703-7.

BONHOEFFER, Dietrich. *Ethik*. TÖDT, Ilse; TÖDT, Heinz Eduard; FEIL, Ernst; GREEN, Clifford [ed.]. München: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 1998. 566 s. Dietrich Bonhoeffer Werke, 6. sv. ISBN 3-579-901876-0.

BONHOEFFER, Dietrich. *Nachfolge*. KUSKE, Martin; TÖDT, Ilse [ed.]. München: Chr. Kaiser, 1989. 390 s. Dietrich Bonhoeffer Werke, 4. sv. ISBN 3-459-01815-1.

BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*. Praha: Vyšehrad, 1991. 287 s. ISBN 80-7021-081-8.

BONHOEFFER, Dietrich. *Etika*. Praha: Kalich, 2007. 384 s. ISBN 978-80-7017-047-2.

BONHOEFFER, Dietrich. *Následování*. Praha: Kalich, 2013. 372 s. ISBN 978-80-7017-194-3.

NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*. Bratislava: IRIS, 2003. 120 s. ISBN 80-890-1846-7.

NIETZSCHE, Friedrich. *Tak pravil Zarathustra*. Olomouc: Votobia, 1995. 367 s. ISBN 978-80-85885-79-8.

NIETZSCHE, Friedrich. *Soumrak model čili: Jak se filosofuje kladivem*. Olomouc: Votobia, 1995. 194 s. ISBN 80-85885-33-6.

NIETZSCHE, Friedrich. *Dionýské dithyramby a jiné básně*. Praha: Aurora, 1998. 163 s. ISBN 80-85974-45-2.

NIETZSCHE, Friedrich. *Ecce homo: Ako sa človek stane tým, čím je*. Bratislava: IRIS, 2007. 130 s. ISBN 8089018513.

NIETZSCHE, Friedrich. *Mimo dobro a zlo: predehra k filozofii budoucnosti*. Praha: Aurora, 2003. 200 s. ISBN 80-7299-067-5.

Sekundární literatura:

BARTH, Friederike. *Die Wirklichkeit des Guten. Dietrich Bonhoeffers »Ethik« und ihr philosophischer Hintergrund*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011. 451 s. ISBN 978-3-16-150591-1.

BAUM, Gregory. *The Church For Others: Protestant Theology in Communist East Germany*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1996. 156 s. ISBN 978-0802841346.

BETHGE, Eberhard. *Dietrich Bonhoeffer: Theologian, Christian, Man of his Time: A Biography*. Rev. ed. Minneapolis: Fortress Press, 2000. 1048 s. ISBN 0800628446.

BETHGE, Eberhard. The Challenge of Dietrich Bonhoeffer's Life and Theology. *Chicago Theological Seminary Register*, vol. 51, no. 2 (1961), s. 1-38. ISSN 0739-5124.

BRÁBEK, Martin. Nenáboženská interpretace Dietricha Bonhoeffera. *Křesťanská revue*, roč. 72, č. 10 (2005), s. 287-289. ISSN 0023-4613.

BROBJER, Thomas H. *Nietzsche's Philosophical Context: An Intellectual Biography*. Urbana: University of Illinois Press, 2008. 288 s. ISBN 978-0252032455.

DE LANGE, Frits. Aristocratic Christendom: On Bonhoeffer and Nietzsche. In GREGOR, Brian; ZIMMERMANN, Jens. *Bonhoeffer and Continental Thought: Cruciform Philosophy*. Bloomington: Indiana University Press, 2009, s. 73-83. ISBN 978-0-253-35318-4.

DELEUZE, Gilles. *Nietzsche a filosofie*. Praha: Herrmann, 2016. 343 s. ISBN 978-80-87054-47-5.

DENECKE, Axel. „Das Leben nicht-religiös interpretieren“: Bonhoeffers nich-religiöse Interpretation biblischer Begriffe – im 21. Jahrhundert? In MARTIN, Karl. *Dietrich Bonhoeffer: Herausforderung zu verantwortlichem Glauben, Denken und Handeln: Denkanstösse – Dokumente – Positionen*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2008, s. 93-113. ISBN 9783830515241.

FEIL, Ernst. *Die Theologie Dietrich Bonhoeffers*. München: Chr. Kaiser; Mainz: Matthias-Gründewald-Verlag, 1971. 430 s. ISBN 9783459007707.

- FILIPÍ, Pavel. K recepci díla Dietricha Bonhoeffera v české evangelické teologii. *Theologická reflexe*, roč. 2, č. 1 (1996), s. 52-61. ISSN 1211-1872.
- FINK, Eugen. *Nietzsche's Philosophy*. New York: Continuum, 2003. 194 s. ISBN 978-0826459985.
- FISCHER, Hermann. *Protestantische Theologie im 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Kohlhammer, 2002. 390 s. ISBN 3-17-015754-X.
- FISCHER, Otokar. *Friedrich Nietzsche: (kurs šestipřednáškový), literární studie*. Praha: J. Otto, 1913. 358 s. ISBN neuvedeno.
- FLOYD, Wayne W. Encounter with an Other: Immanuel Kant and Georg W. F. Hegel in the Theology of Dietrich Bonhoeffer. In FRICK, Peter [ed.]. *Bonhoeffer's Intellectual Formation: Theology and Philosophy in His Thought*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008, s. 83-119. ISBN 978-3-16-149535-9.
- FRICK, Peter. Friedrich Nietzsche's Aphorisms and Dietrich Bonhoeffer's Theology. In FRICK, Peter [ed.]. *Bonhoeffer's Intellectual Formation: Theology and Philosophy in His Thought*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008, s. 175-199. ISBN 978-3-16-149535-9.
- FRICK, Peter. Nietzsche's 'Übermensch' and Bonhoeffer's 'mündiger Mensch': Are They of Any Use for a Contemporary Christian Anthropology? *Sino-Christian Studies: an international journal of Bible, theology & philosophy*, no. 7 (2009), s. 9-42. ISSN 1990-2670.
- FRICK, Peter. *Understanding Bonhoeffer*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017. 316 s. ISBN 978-3-16-154723-2.
- GODSEY, John D. *Preface to Bonhoeffer: The Man and Two of His Shorter Writings*. Philadelphia: Fortress Press, 1965. 73 s. ISBN 978-1-4982-2577-9.
- GREEN, Clifford J. *Bonhoeffer: A Theology of Sociality*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999. 412 s. ISBN 978-0802846327.
- GREGGS, Tom. *Theology against Religion: Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth*. New York: T&T Clark, 2011. 256 s. ISBN 978-0567104236.

GRIN, Edmond. Dietrich Bonhoeffer und die „nicht-religiöse“ Interpretation biblischer Begriffe. In NEUMANN, Peter H. A. „Religionsloses Christentum“ und „nicht-religiöse Interpretation“ bei Dietrich Bonhoeffer. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990, s. 190-209. ISBN 3-534-05275-7.

GRUCHY, John W. Editor's Introduction to the English Edition. In BONHOEFFER, Dietrich. *Letters and Papers from Prison*. GRUCHY, John W. [ed.]. Minneapolis: Fortress Press, 2010, s. 1-34. Dietrich Bonhoeffer Works English, 8. sv. ISBN 978-0-8006-9703-7.

HALÍK, Tomáš; GRÜN, Anselm. *Svět bez Boha: ateismus jako druh náboženské zkušenosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2017. 222 s. ISBN 978-80-7422-524-6.

HALÍK, Tomáš. Myslitel „nenáboženského křesťanství“. In *Halik.cz: Náboženství a společnost* [online], 2005, s. 1-4 [cit. 2018-02-12]. Dostupné z: <http://halik.cz/cs/tvorba/clanky-eseje/clanek/44/>.

HATAB, Lawrence J. *Nietzsche's Life Sentence: Coming to Terms with Eternal Recurrence*. New York: Routledge, 2005. 216 s. ISBN 978-0415967587.

HEFTRICH, Urs. *Nietzsche v Čechách*. Praha: Hynek, 1999. 91 s. ISBN 80-86202-30-5.

HOLLINGDALE, Reginald John. *Nietzsche*. Olomouc: Votobia, 1998. 266 s. ISBN 80-7198-334-9.

HOLTE, Stine. Bonhoeffer's notion of maturity and the possibility of redemption: A reading in light of Kant, Nietzsche and Levinas. *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, vol. 67, no. 2 (2013), s. 144-165. ISSN 0039-338X.

HOLZHEY, Helmut; RÖD, Wolfgang. *Filosofie 19. a 20. stol.* Praha: OIKOYMENH, 2006. 515 s. ISBN 8072981781.

HRBEK, Mojmír. „Smrt Boha“ v Nietzscheově filosofii. Praha: Academia, 1997. 221 s. ISBN 80-200-0588-9.

- HUNTEMANN, Georg. *Der andere Bonhoeffer: Die Herausforderung des Modernismus*. Wuppertal: R. Brockhaus Verlag, 1989. 320 s. ISBN 3-417-12570-7.
- JASPERS, Karl. *Nietzsche und das Christentum*. Hameln: Fritz Seifert, 1946. 87 s. ISBN neuvedeno.
- KARNETZKI, Manfred. Zu Bonhoeffers Interpretation biblischer Begriffe. In NEUMANN, Peter H. A. „*Religionsloses Christentum*“ und „*nicht-religiöse Interpretation*“ bei Dietrich Bonhoeffer. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990, s. 108-122. ISBN 3-534-05275-7.
- KELLY, Geoffrey B. Bonhoeffer's Non-religious Christianity: Antecedens and Critique. *Bijdragen: International Journal for Philosophy and Theology*, vol. 37, no. 2 (1976), s. 118-148. ISSN 0006-2278.
- KOHÁK, Erazim. *Člověk, dobro a zlo. O smyslu života v zrcadle dějin. Kapitoly z dějin morální filosofie*. Praha: JEŽEK, 1993. 272 s. ISBN 80-901625-3-3.
- KOUBA, Pavel. *Nietzsche: filosofická interpretace*. Praha: OIKOYMENH, 2006. 287 s. ISBN 80-7298-191-9.
- LANE, Tony. *Dějiny křesťanského myšlení*. Praha: Návrat domů, 1996. 288 s. ISBN 80-85495-47-3.
- LIGUŠ, Ján. *Christus praesens. Ekleziologie Dietricha Bonhoeffera mezi liberalismem a nacionalismem*. Brno: L. Marek, 2008. 180 s. ISBN 978-80-87127-12-4.
- LIGUŠ, Ján. Latentní působení D. Bonhoeffera v Československu (1). *Theologická revue*, roč. 67, č. 2, (1996), s. 28-32. ISSN 0139-7702.
- LUKEŠ, Jiří. O teologii smrti Boha po padesáti letech. *Theologická revue*, roč. 85, č. 4 (2014), s. 515-536. ISSN 1211-7616.
- MARSH, Charles. *Strange glory: a life of Dietrich Bonhoeffer*. New York: Alfred A. Knopf, 2014. 528 s. ISBN 03-072-6981-7.
- MARTY, Martin E. *Dietrich Bonhoeffer's Letters and Papers from Prison: A Biography*. Princeton: Princeton University Press, 2011. 296 s. ISBN 978-0691139210.

METAXAS, Eric. *Bonhoeffer: Pastor, Martyr, Prophet, Spy*. Nashville: Thomas Nelson, 2011. 608 s. ISBN 978-159-5552-464.

MOKREJŠ, Antonín. *Odvaha vidět: Friedrich Nietzsche – myslitel a filosof*. Praha: H&H, 1993. 368 s. ISBN 978-80-85787-46-7.

MOTTU, Henry. Feuerbach and Bonhoeffer: Criticism of Religion and the Last Period of Bonhoeffer's Thought. *Union Seminary Quarterly Review*, vol. 25, no. 1 (1969), s. 1-18. ISSN 0362-1545.

NIELSEN, Kirsten Busch. Critique of Church and Critique of Religion in Bonhoeffer's Late Writings. In GRUCHY, John W.; PLANT, Stephen; TIETZ, Christiane. *Dietrich Bonhoeffer's Theologie heute: ein Weg zwischen Fundamentalismus und Säkularismus? = Dietrich Bonhoeffer's Theology Today: A Way Between Fundamentalism and Secularism*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2009, s. 319-334. ISBN 978-3579071381.

NOVOTNÁ, Lenka. Nietzsche a křesťanství. *PAIDEIA: Philosophical E-Journal of Charles University*, vol. 3-4, no. IV (2007), s. 1-10. ISSN 1214-8725. Dostupné elektronicky na <http://paideia.pedf.cuni.cz/download/nietzakrest.pdf>.

OBAYASHI, Hiroshi. „The World Come of Age”: Cultural Fact or Faith's Demand? *Union Seminary Quarterly Review*, vol. 26, no. 1 (1970), s. 99-116. ISSN 0362-1545.

OTT, Heinrich. *Wirklichkeit und Glaube: Zum theologischen Erbe Dietrich Bonhoeffer's (Erster Band)*. Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966. 394 s. ISBN neuvedeno.

PARSONS, Preston D. S. Who is Dietrich Bonhoeffer, for Us, Today? A Survey of Recent Studies of Bonhoeffer. *Anglican Theological Review*, vol. 97, no. 4 (Fall, 2015), s. 671-684. ISSN 0003-3286.

PATOČKA, Jan. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha: Academia, 1990. 164 s. ISBN 80-200-0263-4.

PAVLÍK, Martin. *Nenáboženská interpretace u D. Bonhoeffera a její reflexe u J. A. T. Robinsona*. Praha, 2016. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Husitská teologická fakulta. Vedoucí práce Vogel, Jiří.

- PETERS, Tiemo Rainer. *Die Präsenz des Politischen in der Theologie Dietrich Bonhoeffers: Eine historische Untersuchung in systematischer Absicht*. München: Chr. Kaiser; Mainz: Matthias-Gründewald-Verlag, 1976. 224 s. ISBN 9783459010561.
- PETRÁČEK, Tomáš. *Bible a moderní kritika: česká a světová progresivní exegeze ve víru [anti-] modernistické krize*. Praha: Vyšehrad, 2011. 347 s. ISBN 978-80-7429-248-4.
- PICKEN, Stuart D. Kant and Man's Coming of Age. *Scottish Journal of Theology*, vol. 26, no. 1 (February, 1973), s. 63-70. ISSN 0036-9306.
- PÜTZ, Peter. Friedrich Nietzsche – Oevres. Paris: Laffont, 1993. Přeložil a upravil R. Škoda. In NIETZSCHE, Friedrich. *Antikrist: pokus o kritiku křesťanstva*. Bratislava: IRIS, 2003, s. 5-12. ISBN 80-890-1846-7.
- RÁDL, Emmanuel. *Dějiny filosofie II, Novověk*. Praha: Jan Laichter, 1933. 668 s. ISBN neuvedeno.
- ROBINSON, John A. T. *Čestně o Bohu. Debata pokračuje*. Praha: Kalich, 2006. 247 s. ISBN 80-7017-040-9.
- SCHMIDT, Rüdiger; SPRECKELSEN, Cord. *Nietzsche pro začátečníky. Tak pravil Zarathustra: úvod do četby*. Praha: OIKOYMENH, 2017. 149 s. ISBN 978-80-7298-242-4.
- SMOLÍK, Josef. *Současné pokusy o interpretaci evangelia*. Praha: OIKOYMENH, 1993. 163 s. ISBN 80-85241-43-9.
- SOUČEK, Josef Bohumil. Předmluva. In BONHOEFFER, Dietrich. *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*. Praha: Vyšehrad, 1991, s. 7-25. ISBN 80-7021-081-8.
- STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*. Praha: ZVON, 1993. 559 s. 382. ISBN 80-7113-058-3.
- THOMASMA, David. Dietrich Bonhoeffer: Religionless Christianity. *Revue de l'Université de Ottawa*, vol. 39 (Juillet-Septembre, 1969), s. 406-425. ISSN 0041-9206.

TIETZ, Christiane. *Bonhoeffers Kritik der verkrümmten Vernunft: eine erkenntnistheoretische Untersuchung*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1999. 340 s. ISBN 978-3-16-147187-2.

VALČO, Michal; VALČOVÁ, Katarína. Dietrich Bonhoeffer. In KRÁLIK, Roman; ŠTÚR, Martin; VALČO, Michal; VALČOVÁ, Katarína; MÁHRIK, Tibor; PAVLÍKOVÁ, Martina. *Kierkegaard a tí druhí: Søren Aabye Kierkegaard, Miguel de Unamuno y Jugo, Dietrich Bonhoeffer, Karl Barth, Wystan Hugh Auden*. Lubl'ana: KUD Apokalipsa, 2015, s. 73-115. ISBN 9789616894616.

VAN NESS, Peter H. Bonhoeffer, Nietzsche, and Secular Spirituality. *Encounter*, vol. 52, no. 4 (Autumn, 1991), s. 327-341. ISSN 0013-7073.

VOGEL, Jiří. *Herman Schell, apologeta a dogmatik. Dílo katolického modernisty a jeho vliv na Církev československou husitskou*. Brno: L. Marek, 2001. 200 s. ISBN 80-86263-18-5.

WINDOVÁ, Renate. *Dietrich Bonhoeffer. Křesťan v opozici*. Praha: Kalich, 2014. 169 s. ISBN 978-80-7017-202-5.

WÜSTENBERG, Ralf K. *Bonhoeffer and Beyond: Promoting a Dialogue Between Religion and Politics*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008. 145 s. ISBN 978-3631568736.

WÜSTENBERG, Ralf K. Der große Impulsgeber: Akzente in der Dietrich-Bonhoeffer-Forschung. *Theologische Literaturzeitung*, vol. 141, no. 5 (Mai, 2016), s. 443-454 (v elektronické verzi s. 1-26). ISSN 0040-5671.

WÜSTENBERG, Ralf K. *Glauben als Leben: Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996. 399 s. ISBN 3-631-49561-7.

WÜSTENBERG, Ralf K. Philosophical Influences on Bonhoeffer's „Religionless Christianity“. In GREGOR, Brian; ZIMMERMANN, Jens. *Bonhoeffer and Continental Thought: Cruciform Philosophy*. Bloomington: Indiana University Press, 2009, s. 137-155. ISBN 978-0-253-35318-4.

Slovníky, příručky a encyklopedie:

GALLING, Kurt [ed.]. *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft (Band 5)*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1961. 1726 s. ISBN 978-3-16-145098-1.

MCGRATH, Alister E. *Blackwellova encyklopedie moderního křesťanského myšlení*. Praha: Návrat domů, 2001. 593 s. ISBN 80-725-5043-8.

Abstrakt

Diplomová práce „Zrcadlení motivů kritiky křesťanství F. Nietzscheho ve vězeňské teologii D. Bonhoeffera“ se pokouší nahlížet Bonhoefferovy myšlenky tzv. nenáboženské interpretace rozvíjené v jeho dopisech psaných z vězení ve světle kritiky křesťanství vyslovené Friedrichem Nietzsche. První kapitola poskytuje při pohledu do interpretační historie bonhoefferovského bádání stručný přehled minulých i současných pokusů pojednat Bonhoefferův vztah k filosofii. Druhá kapitola představuje základní obrysy a klíčová témata kritiky křesťanství nejprve v Nietzscheho spise *Antikrist* a následně v Bonhoefferových vězeňských teologických dopisech. Poslední kapitola přechází ke srovnání nejnápadnějších motivů úvah obou autorů ve výše nastíněném rámci. Překryv vybraných námětů z pera těchto dvou německých myslitelů nachází zejména v otázkách filosofie života, pojetí dospělého člověka, a také v jejich kritice křesťanství odvracejícího se od tohoto světa směrem k transcendentní říši „onoho světa“ (v němčině vyjadřováno rozdílem mezi výrazy „Diesseits“ a „Jenseits“). Bonhoefferovy myšlenky o zvěstování evangelia modernímu, tedy dospělému člověku osvobozenému od falešných, náboženských nánosů, který se cítí být silným, zdatným a duchovně zdravým, mohou být inspirovány Nietzscheho nárokem na odstranění všech „zásvětí“, nárokem na v jeho chápání křesťany dosud odmítanou nutnost přitakat ze všech sil životu. I přesto, že se v řadě ohledů Bonhoefferova i Nietzscheho kritika křesťanství překrývá, práce dochází k závěru, že Bonhoeffer ve svých vězeňských dopisech předkládá svou vlastní teologii, a výše představené nietzscheovské náměty jsou v ní rámovány především jeho christologií. Jednoznačné určení míry dosahu Nietzscheho vlivu na Bonhoefferovo myšlení však značně znesnadňuje zvláště neucelenost zkoumaných dopisů, a také skutečnost, že v nich v souvislosti se zkoumanými tématy Nietzsche není nikde přímo citován.

Abstract

The thesis „Mirroring of Motives of F. Nietzsche’s Critique of Christianity in D. Bonhoeffer’s Prison Theology“ contemplates Bonhoeffer’s thoughts on non-religious interpretation, that Bonhoeffer expands upon in his letters from prison, in the light of critique of Christianity that was expressed by Friedrich Nietzsche. Chapter I looks into the history of interpretation of Bonhoeffer’s research and provides a brief overview of past and contemporary efforts to explain Bonhoeffer’s approach to philosophy. Chapter II introduces basic principles and key topics of the critique of Christianity first in Nietzsche’s work *The Antichrist*, followed by Bonhoeffer’s *Letters and Papers from Prison*. Chapter III compares the most obvious motives in the thinking of Nietzsche and Bonhoeffer within the aforementioned scope. Selected themes in works of these two German thinkers overlap particularly in their philosophy of life, understanding of a man come of age, and their critiques of Christianity that is deflecting from this world towards the transcendent sphere of the world beyond (in German, it is expressed as a difference in the meaning of „Diesseits“ and „Jenseits“). Bonhoeffer’s thoughts on the preaching of Gospel to the man come of age who is free of false, religious misbeliefs, and who feels strong, capable, and spiritually healthy, may be inspired by Nietzsche’s demands for the removal of retreat to „Jenseits“ – the world beyond – and for the utter acceptance of life which he feels Christians keep rejecting. While there is a considerable overlap of Bonhoeffer’s and Nietzsche’s critique of Christianity, the thesis concludes that in his letters from prison Bonhoeffer presents his own theology, and the aforementioned motives from Nietzsche are viewed particularly through Bonhoeffer’s Christology. The exact scope of Nietzsche’s influence on Bonhoeffer is difficult to determine mainly because the examined letters are incomplete, and also because there is no direct reference to Nietzsche in relation to the studied themes within these letters.